

תוכן העניינים

עמוד

שלמי תודה

א-י"א

מבוא

- ב היקף העבודה
- ב ריכוז החומר
- ד מבנה העבודה
- ה מדור: חקטט
- ה מדור הפירוט
- ז מדור הנוסח והלשו

א-י"א

עזי הזיכרון

- א-י"א
- א-י"א
- ב כתב יד ג
- ג כתב יד 22 - "לישנא אחרינא" של פרק יום טוב
- ד כתב יד חימני - נוסח הפנים
- ה כתב יד מינכר ב'
- ו דפוס פיזרר
- ז דפוס בומבאג
- ח דפוס קראקא ב'
- ט כתב יד סמינר
- י כתב יד לונדון
- יא כתב יד של כתב יד לונדון
- יב כתב יד אוקספורד
- יג כתב יד ותיקו
- יד כתב יד מינכר
- יז נוסחים שבוטם לא השתמשי

ב"ב

ענפי נוסח וקווי גירסא

ב"ד

מפתח המימנים שבמדור חקטט

ב"ה

סימני עזי הנוסח בשינויי הגירסא

ב"ו

גאונים ראשונים ומקורות אמרים בשינויי הגירסא

ב"ז-ע"ד

ביבליוגרפיה וקיצורים ביבליוגרפיים
מקורות
מתקדים
קיצורים בליעזיה

;

סוגיא א"א - מדור חקטט

28

סוגיא א"א - מדור הפירוט

61

סוגיא א"א - מדור הנוסח והלשו

90

סוגיא א"ב - מדור חקטט

103

סוגיא א"ב - מדור הפירוט

שלמי תורה

מורדנו זרובנו פרופ' שניאור זלמן שכטר ז"ל כתב פעם: "...ג'ט' ארוד למדנו שהמלמיד שלעולם לא התנסה במשטר של עריכת טקסט עתיק או כתיבת פירוט רציני ליצירת מזפת עתיקה...לעולם לא ירכוש את חחושה האחריות והמאצפון המדעי שהט גלבר יוצרים את החוקר האמיתי." (חוקר באנגליה: SOLOMON SCHECHTER, SEMINARY ADDRESSES AND OTHER PAPERS, NY, 1959, P. 214)

ובדומה לו כתב פרופ' אלכסנדר טארכט: "מן הטחם אין הכשרה מדעית: זהה טובה מעריכה זהירה של טקסט. הצורך לשים לב לכל מילה, לפירושה ולדיוקה, ללמוד את הלשון והמנגנון של המחבר כדי להכריע בין הגרסאות השונות משמשיט אימון רב ערך ביסודיות ודיוק בכל פרט שיביא חועלה לאחר מכן בכל ענף של הפעילות המדעית...ויש ימרוו נוסף [לעריכת מהדורה] שתדומה ללימוד חיצוני לטווח ארוך מכיון ששמו יסאר קשור עם שמו של מחבר החיבור שאוון החזיר." (המקור באנגליה: A. MARX, STUDENTS' ANNUAL OF THE JEWISH THEOLOGICAL SEMINARY, NY, 1914, PP. 220-221)

"ניכרין דברי אמת" (טוטה ט' ע"ב). אני הפקתי מועלת מדעית גדולה ועונג רוחני רב מכתבת מהדורה זו ולפיכך ברצוני להודות לכל אלה שסייעו בידי בעת כתיבתה:
לקרנות שחמכו בי במרוצת השנים כי "אם אין קמת אין תורה" (אבות ג'י"ז): הקרו על שם צ'רלט ה. רובסון, קרו הזכרון לחובבות יהודיות, קרו לאומי לחובבות יהודיות, נאמנות קרו לייזי דייזיס, מענקים לזכר פרופ' שאול זיהודית ליברמן שניחנו ע"י הקרו על שם בורנד חלר, מענקים לכבוד פרופ' א"א פינקלשטיין שניחנו מעטם המכור לחקר החלמוד ע"ש שאול ליברמן.

לספרינו, למכונים ולמעלים שעמדו לרשותי כי "אין חכמת האדם מגעת אלא עד מקום שספריי מגיעין" (ר' יצחק קנפאנסון, דרכי החלמוד, מהד' לנגה, ירושלים, תשמ"א, עמ' 72): לספריה של בימה"ד לרבינום באמריקה ולמנהליו לשעבר פרופ' מנחם שמלציני; לספריה הלאומית והאוניברסיטאית בירושלים ולספרני אולם הקריאה למדעי יהדות ובראשם מר מיכאל ריגלי; למכון לתצלומי כתבי יד עבריים שבה, לטג' מנהל מר בנימין ריצ'לר ולשאר עובדי המכון; לפרופ' יעקב זוטמן מנהל של מפעל החשנה מטעם

130	גיא י"ב - מדור הנוסח והלשון
150	גיא י"ג - מדור הטקסט
161	גיא י"ד - מדור הפירוש
179	גיא י"ה - מדור הנוסח והלשון
187	גיא י"ו - מדור הטקסט
213	גיא י"ז - מדור הפירוש
226	גיא י"ח - מדור הנוסח והלשון
256	גיא ט"ו - מדור הטקסט
267	גיא ט"ז - מדור הפירוש
298	גיא י"ט - מדור הנוסח והלשון
323	גיא ט"ח - מדור הטקסט
329	גיא ט"ז - מדור הפירוש
340	גיא ט"ח - מדור הנוסח והלשון
355	גיא י"ח - מדור הטקסט
367	גיא י"ח - מדור הפירוש
385	גיא י"ח - מדור הנוסח והלשון
483-398	חי: שייקי כתיבי יד של בבלי ראש השנה מהגניזה בקהיר
398	מבוא
402	שיטת העבודה
407	התיאורית
459	פירוט מדש של רב האי גאון
480	מסקנות

יר אנגלי

כל הזרד. ועל כולם אני אומר "הרבה למדתי מרבותי" (תענית ז' ע"א).

למכרים ולירידיים שעזרו לי בדרכים שונות: מרק ברגמן, איימי דות, ג'ורג' זויגל, ד"ר חוטה שי, ד"ר מנחם צבי פוקס, ד"ר אליעזר סגל, מנחם קיסטר, דוד אליגובג, איימי וד"ר אלי לזרנהולד, הרב משה קפלוביץ, ובייחוד הרב אליעזר זיאמנט שאימו ליבנהי בעיית מסוימות. ועליהם אני אומר "ומחבירי יותר פריחת" (תענית שס).

לתלמידי במכון ח"י, בבית המדרש לרובנים באמריקה ובגרה שכטר שאינם זכיתי ללמוד פרק יום טוב בשניי חש"ט, חש"א, וחש"ז. ועליהם אני אומר "ומתלמידי יותר פריחת" (תענית שט).

להורי היקרים הרב נח ובלומע דבורה גולדנבאום, שני מתוכים דגולים, שנטעו בלבי אחת תורה ויראת שמים, אחת עם ישראל וארץ ישראל ולא פסקו מלעודני ולעודני מיום היוולדי ועד היום זה. ולאחי החזן אברהם נחמן גולדנבאום שאף הוא אימץ את ידי. יתא רעוא מן שמיא שישישכר להעמיד תלמידים הרבה וילכו מחיל אל חיל במלאכתם ומבוכתם.

ואחרון אחרון חביב לבני בני: להיה מרגלית שכולדה עם החילת העבודה ולמודני שלמה שגולד שאמצעייתה, על האושר והנחת שטיפקו לנו. ועליהם אני קורא "הנה נחלח ה' בניי, שכר פרי הבטון" (תהילים קכ"ז:ג'). ולאשתי המלומדת חנה לאה לבית רוטנברג שלא רק עבדה וגידלה את ילדינו ואיפשרה לי לחתמתי לעבודה זו אלא אף הדפיסה חלק ניכר ממנה וחזרה ותיקנה אותה פעמים אין ספור. אם הצלחתי להוציא זכר מתוקן ממתח ידי הכל בזכותה. ועליה אני קורא "מצא אשה מצא טוב" (משלי י"ח:כ"ב).

ירושלים ע"ה"ק
ט"ו בשבט, חש"ט"ח

אקדמיה הישראלית הלאומית למדעים שסיפק לי באיכות את הושיטה של קטעי בבלי ראש שנה ואף המריצני לעטוף במלאכת הצירוף; לד"ר מרדכי גלצר מוחיקי העובדים במפעל פליגורפיה השכרית שכתסות האקדמית הישראלית הלאומית למדעים אשר איפשר לי לעיין צילומים המעולים ובטבלאות הכתב שברשות המפעל ואף טרה להדירכני בענייני כתב פליגורפיה; לסו"ר פרופ' שגא פריזמן ראש המכון לחקר התלמוד ע"ש שאול ליבזמן ליד ביהמ"ד לרובנים באמריקה שאיפשר לי להשתמש בצילומים שברשות המכון ובמפתח ספ. ות מחקר התלמודי שהוכן ע"י ציונת המכון; לד"ר נחמן דנציג שסיפק לי באדיבות זימה של קטעי הגניזה של הלכות פסוקות וגדולות להלכות ר"ה; לנאמני הספריה זוניברסיטת קמברידג', לספריה הבריטית בלונדון ולספרייה הבודלי באוקספורד.

ורוי ורבותי: למורי באוניברסיטה העברית בירושלים ובראשם לפרופ' חיים הלל בן ור ז"ל שפתח בפני את העולם המופלא של מדעי היהדות בכלל ותולדות עם ישראל ורס.

ורוי בבית המדרש לרובנים באמריקה ובראשם הגו"ש ליבזמן ז"ל ויבדלו לחיים פרופ' ז דימיטרובסקי, פרופ' דוד הלבני ופרופ' ישראל פרנצוס. זכיתי להחאבק בעפר ליהם ולשתות בצמא את זכריהם (ע"פ אבות א"ר).

דריד שלי למורי זרבי פרופ' שמא יהודה פריזמן שפתח בפני את מכניזן של התלמוד בלי. הגז שהכתיבו בשנת חשל"ח זכיתי ללמוד ממנו ללא הרף - גשעוריו, מחקריו, שיחות אישיות. זלמו תמיד היתה פתוחה בפני והוא תמיד קבלני בסבר פנים יפות. שפעמו התלמי לכתוב עבודה זאת ובחשפתמו החמסותי להודאת החורה שבעל פה. אם לחתי למרוס מרומה אנועה לחקר הבבלי זה בעיקר בזכותו. יהי רצון שימשיך ללמוד למד לשמור ולעשות.

רה"פ מנחם שמלצר הקורא השני ולשאר חברי ועד השיפוט - מו"ר פרופ' ישראל צואס, פרופ' מאיר רבינוביץ ופרופ' מיכאל צ'רניק - צרור חודות עבוד עצומתם ורותותם. במיוחד יש לי להודות לירידי פרופ' רבינוביץ מנהלן של ספריית ביהמ"ד בניס באמריקה ולשעבר הדיקן של ה-GRADUATE SCHOOL באותו מוסד שסייע בידי לאורך

"במחקר החוקר משמש בספרות שנוגעת לענייניו, והשאר - אינו בגוד עיוני, משום שהוא יודע שתוקף פלוגי אינו מסוגל לחזות למחקרו משום שעיוניו הם אחרי-וכוחותיו הם אחריים. בפירוט אין הפרש יכול להגיה שום ספר משום שבכל מקום אפשר למצוא דבר שנוגע לו..."⁴

ואף על פי כן הרהבנו עוד ונפשינו לגשת למלאכה קשה ומפרכת זאת כזכרנו את דברי רבי טרפון "לא עליך המלאכה לגמור ולא אתה כן חורין ליבטל ממנה" (אבות ב:י"ז). כמו כן נזכרנו בדברי הנקנים של שד"ל בספרו אוהב גר על חרומם אונקלוס:

"וכבר זה ידכי מימים רבים שלא לבקש במלאכה אשר אחיל, לבוא עד תכליתה, כי ידעתי רבים לבקשת השלמות אשר אין בידם להגיע אליה, ימנעו עצמם מעשרת המעט אשר בידם לעשותו, וזו גדולה ורבה בחובות העצלות, כי הסיף והחומר: מה לדך בן אדם להחליט במלאכה גדולה וארוכה כזאת, ומי יזעץ היספיקו לך כל ימי חייד להשלימה, או שמא לא תפנה, ותצטרך לעובה - ומחוד כן בן אדם מתרפה ויורש בשל. ומה טוב שיאמר האדם אל לבו: אם אני אעשה מעט, אולי אדם אחר ימנעו להוסיף על המעט הזה עוד מעט משלנו, וישוטטו רבים ומרובה הדעות; ופעמים רבים, הרבה עשה מי שהחליט, גם אם לא הרבה עשה, כי נקל להוסיף על אשר הוחל; ורבים מביני אדם יעצרו כח לעלות לראש ההר כשיראו אדם החולד לפניהם, ואין לאל ידם לכבוש להם דרך חדשה נחית לא ידעוהו ראשוניים."⁵

יהי רצון שיבואו אחריים ויכתבו פירושים מקיפים אחריים לדפים אחריים ופרקים אחריים של החלמוד הבבלי. רק ע"י כך יתפוס הבבלי את מקומו המרכזי במדעי היהדות במקום להישאר בקרן זווית ולשמש בעיקר כמקור למחקרים בהחומים אחריים.

היקף העבודה

בחרנו בפרק יום טוב משום שפרק זה עוסק בשלשה חומים חשובים בהלכה שמשפיעים על חיי העם היהודי עד ימינו אנו. ואמנם כחוצאה מכך הגאונים, הראשונים, האחרונים, והחוקרים הירבו לעסוק בפרקינו. הפרק מחלק באופן טבעי לשלשה חלקים: הקונטרס של ר' יוחנן בן זכאי ביבנה (דף כ"ט ע"ב-ל"א ע"ב), החפילה של ראש השנה (דף ל"ב),

חגיגת השופר בראש השנה (דף ל"ב ע"ב-ל"ה ע"א). חשבנו לכתילה לכתוב פירוט על כל הפרק אבל עם ריבוי החומר החלטנו להגביל את עצמינו לנושא השני, החפילה של ראש השנה, במקרה שזכה להשלים את הפירוט על פרק יום טוב כולו.

ריכוז החומר

כדי לחגבר על הקושי השני שהודגש לעיל ניסינו לרכז את המקסימום של חומר העשוי שם, עמ' 30.

5. ש. ד. לוצאטור, אוהב גר, וריעון, חק"ג, עמ' 122-123 והקטע טובא (כלי מראה מקום מדויקו) על ידי קי. לויאס במבואו לאוצר הכמת הלשון, לייפציג, 1914, עמ' א.

מבוא

ראשיתה של חכמת ישראל בתחילת המאה החשע-עשרה הרבו החוקרים לעסוק בתלמוד יי. ברי כל אחד מהם עסק אך ורק בתחום המיוחד שמשך את תשומת ליבו. חלק החריכו וזו המקטע על פי כתבי יד ובדפוסים שיוני גיזסא, אחריים כמבן פירושים מדעיים ניחת נחתות. אחזים עסקו בעיקר בצד הלשוני והסילוני של לשונות התלמוד. סקרו את ההשטררה והריאליה המשתפיה בובלי. לאחרונה גוברת ההתעניינות טונה הסוגיא ותולדותיה.¹ ברי טום זרינו לפירוט מדעי מקיף המסוג בתוכו את שיטות ה"ל אפילו לך את של התלמוד הבבלי וכדברי דוד גודבלט:

"ODDLY ENOUGH, MODERN TALMUD SCHOLARSHIP HAS NEGLECTED THE TASK OF EXEGES A SYSTEMATIC MODERN COMMENTARY ON BT DOES NOT EXIST. TO BE SURE, HUNDRED PERICOPAE HAVE BEEN EXPLICATED IN THE COURSE OF RECENT LITERARY HISTORICAL STUDIES. BUT WE HAVE NOTHING FOR BT EQUIVALENT TO LIEBERM COMMENTARY ON THE 'TOSEFTA' OR THAT OF NEUSNER ON 'MISHNA-TOSEFTA'... THE ABSENCE OF A FULL, SCIENTIFIC EXEGESIS OF BT IS ONE OF THE FAIL OF MODERN TALMUD SCHOLARSHIP..."²

לאסיתו של דבר אין כשלון זה תורה. ראשית כל, כתיבת פירוט מדעי לכל טקסט די היא משימה קשה עד מאד. קושי זה הובלט ע"י טו"ו פרופ' תז. דימיטרובסקי ו על מפעל הפרשני הכביר של הגר"ש ליברמן ז"ל:

"אעדים גדולים צעד המחקר החלמודי והשיג הישגים משיים בתחומים שונים, רק בתחום הפרשנות לא נחוש דבר של ממש. גדולים בתורה וטובים בחכמה, מהם שדיברו וזיכרו הכנה של פירוט מדעי לתלמוד הבבלי והירושלמי, אבל כנראה לא מאז עוד נבפס לפחות במשמיה; ומהם שהעזו לפתוח, אלא שמשכו ידיהם בראשית העבודה. וקל לנוש את הסיבות לכך: מרכיביו של פירוט כזה מורבים הם, ואפילו חכט גדול קשה לר לשלוט בהם במידה הראויה עד כדי ליטול מוכס ועניינם ולהיכנס למקשת פירוט שהיא ממדוגת מישר וחוש, מביקורת ומדעת ולמדנות."³

י השני הוא איתור החומר וריכוזו לשם כתיבת הפירוט כפי שמו"ד פרופ' שרגא זרז הדגיש אף הוא בקשר למפעל האריז של הגר"ש ליברמן ז"ל:

קירות טובות של תולדות המחקר בכל התחומים האלה ראה, DAVIO GOODBLAT, "THE BABYLONIAN TALMUD", AUFSTIEG UND NIEDERGANG DER ROMISCHEN W VOL. 19 II, BERLIN AND N.Y., 1979, PP. 257-336 = THE STUDY OF ANCIENT JUD VOL. 11, THE PALESTINIAN AND BABYLONIAN TALMUDS, NEW YORK 1981, PP. 121 יות לחל מתחמתו לספר הראשון); ש. ז. הללין, "תלמוד בבלי", אנצקלופדיה ג, כרך ל"ב, תשמ"א, טור 895-857.

גודבלט ה"ל, עמ' 327-328.
וכרו של שאול ליברמן, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים, תשמ"ז, 41.

(סוגיא י"ב, מדור הפירוש, שדרות 6-8): עשרות נוסחים הגוונים "זכרון מלכות וסופר" וכדומה (סוגיא י"ד, שה"ג, שדרות 1 ואילך); חמש שיטות בהסבר הפסוק י"ה צבאות יגון עליהם" (שם, מדור הנוסח והלשון, שדרות 10); חמש עשרה שיטות בהסבר המשנה "מתחיל בהורה ומסלים בנביא" (סוגיא ט"ו, מדור הפירוש, שדרות 1); ששה חוקרים העוסקים כמזנה "חנא" (שם, מדור הפירוש, הערות 84-83); שנים עשר חוקרים הדנים במזנה "והקיו" (שם, מדור הנוסח והלשון, שדרות 7); חשעה עשר חוקרים העוסקים ב"שעת השמד" הנזכרת ע"י ר' יוחנן (סוגיא ט"ז, מדור הפירוש, שדרות 8); ארבע שיטות בהבנת הביטוי "השני מתקיע" (שם, מדור הנוסח והלשון, שדרות 1); שטרנה חוקרים העוסקים בנושא של "ספרי חייט" (סוגיא י"ז, מדור הפירוש, שדרות 5-8); וששה חוקרים הדנים במחבר "איפטר" (שם, מדור הנוסח והלשון, הערה 44).

מבנה העבודת

היה ברור לכחילה שהעבודה צריכה להתחלק לסוגיות וכדוגמת פרק האשה רבה של מ"ר פרופ' שמא פרידמן⁶ כי הסוגיא היא היחידה הטבעית הנוסחית של החלחול הנבלי. ברם, המלבטנו קשות בקשר למבנה הפנימי של הפירוש. לבסוף קבענו שהפירוש לכל סוגיא יורכב משלשה מדורים כוללה: 7

- (א) מדור הסקט:
- הסקט ע"פ כתב יד חיטני
- מטרת הש"ס

שינויי גירסא נבחרים

75. זהו פירוח והרחבה של המבנה שהוצע על ידי מ"ר פרופ' שמא פרידמן במאמר "NEW BIBLIOGRAPHIC AND TEXTUAL TOOLS FOR TALMUDIC RESEARCH", NINTH WORLD CONGRESS OF JEWISH STUDIES, DIVISION C, JERUSALEM, 1986, PP. 36-37.

6. פרידמן, מבוא, עמ' 223-441 וראה זיורן על חשיבות הדבר שם, עמ' 314 ואילך. ואורי לציין שמה שקרה אצל חוקרי הנבלי קורה עמה אצל חוקרי המקרא. כלומר, גוברת המודעות שהחלוקה הטבעית איננה חדף בגמרא או הפרק במקרא כי אם בסוגיא בגמרא והפרשה במקרא. למקרא ראה פירוש החוש של יעקב ליכט לספר במדבר (נוסף החקירה הביאה) עמ' ה'.

7. לאחר שעשה המבדד שקבענו מבנה הזומה באופן כללי להרבה פירושים שיצאו לאור במאה הזאת כגון בראשית רבה, סו"ת חיאודור-אלבק; ויקרא רבה מה' מרגליות; חוספתא מה' לילברמן; אגוז רות ומדוש רות רבה, מה' מג. לרנר, ירושלים, תשל"א; מדרש קודלת רבה, מה' מנחם הידען, תשמ"ב; ספרי במדבר מה' מנחם כהנא תמוך אקדמות להוצאה חדשה של ספרי במדבר, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 295-414; ספרא זב"ב מה' פירושלשטיין, נייר יורק, תשמ"ג; מדוש שטות רבה; פרושין א'-י"ד מה' שניאן, ירושלים-תל אביב, 1984; יעקב ליכט, פירוש על ספר במדבר [א-י], ירושלים, תשמ"ה.

לטיע בפירוש הפיק. לכל סוגיא בדקנו את המקורות הבאים:

- 1) כתבי יד שלטימפ ורפוסים קדומים של המשנה; שבעה כתבי יד שלמים של פרק יוס טוב; כל כתבי היד מהגניזה הכוללים אותה סוגיא; זפוס פרידמן, ויניציאה, וקראתא ב' רבשעת הצורך אף בסמוכה זפוסים אחרים⁵
 - 2) כל המקבילות במדוש ההלכה, במספוא, בירושלמי, בבבלי, ובמדוש האגדה
 - 3) כ-110 גאונים וראשונים על פי רפוסים ראשונים או כתבי יד
 - 4) 19 פירושים או הרגומים של המשנה
 - 5) 21 אחרונים
 - 6) 8 חוקרים
 - 7) 8 הרגומים של הנבלי⁶
 - 8) בשאלות והשוכחות של הראשונים שמצאה בעזרת נפתח הש"ס של חכמי ספרד וצפון ופריקה בעירכת מנחם אלון, נפתח המקורות, כדך ראשון, ירושלים, תשמ"א
 - 9) ספרות המתקור. נעזרתי רבות על ידי "המפתח לספרות המקור המלודי" של המכור חקר החלחול ע"ש פרופ' שאול לייבזמן הממוקם בבית המדוש לרבנים (נוה שכטר) ירושלים. המפתח כולל הפניות לכ-1,000 ספרי מקור שמופתחו לפי דפי החלחול.
 - 10) בגנטיק על המפתחות הקיימים לכתבי העת במדעי היהדות עברתי בעצמי על אחוז גבוה ל כתבי העת שייצאו לאור משנת 1820 ועד היום. עברתי על רוב דובים של כתבי העת עברית, נסא בצרפתית, וחלק ניכר של כתבי העת באנגלית.⁷
- חשיבות של ריכוז החומר הוכיחה את עצמה פעם אחר פעם בעבודה זאת, והרי כמה דוגמאות: הצלחנו למצוא תמישה עשר חוקרים הדנים בזמנה של תפילה מלכיות (סוגיא י"א, מדור הפירוש, הערות 6-36); עשרים וחמישה חוקרים הדנים בשאלת יוס או ומייס של ראש המשנה בא"י (שם, מדור הפירוש, שדרות 39-41); עשרים חוקרים הסבורים תפילה "ובכו תן פחד" היא מלכיות אליבא דר' יוחנן בן נורי (שם, מדור הנוסח הלשון, הערה 18); שמרנה שיטות קדומות לגבי "עשרה האמרות שבהם נברא העולם"
11. כתבי היד ושלשם הדפוסים העיקריים מחוארים בפרוטרוט להלן. שאר הדפוסים זומים ברשימת "סימני ערי הנוסח בשינויי הגירסא" להלן בסוף המבוא.
12. כל הספרים במס' 2-7 ורשומים בניבליוגרפיה להלן בסוף המבוא.
13. סוף עברתי באופן שיטתי על כתבי העת בגרמנית ועל ספרי יורבל וזכרון.

יצאו אל הפועל, 10 על ידי הסימנים השונים במדויק הפקס (ראה טפוח לחלו בסוף המבוא) הלומד יגלה לראות בצורה גויפת את התפתחות הסוגיא על פי המסקנות שבמדור הפירושי. כלומר, במבט אחד הוא יכול לראות איזו בריירות היו מונחות בסוגיא לכתילה, את הסוגיא המדומה מתקופת האמוראים, ואת החומר שנחטף בתקופת הסתמאי.

מסורת הש"ס

במסורת הש"ס רשמנו פטוקים, משנה, חוספא, מזדשי הלכה, ירושלמי, בבלי, ומדשיים קדומים. מדשיים מאוחרים כגון ילקוט שמעוני ומדשי הגדול הובאו בשינויי הגימטריה בלבד.

שינויי גימטריה

המטרה העיקרית של עבודה זאת היא פירוש מדעי של פרק יום טוב ולא הוציאה ביקורתית של כל שה"ג ולכן ראינו לנכון להציג מכת של שינויי גימטריה בכל סוגיא וסוגיא. 1. קודם העתקנו את כל הגימטריה - כ"י, גאונים, וראשונים - בשורות מקבילות זו מעל זו. מש"ג אלה במרנו בשינויים שלהם יש השינויים לגבי התפתחות הסוגיא, אילו היווהו של נוסחי ראש השנה, או משמעות לשונית. את השינויים האלה האגנו בשה"ג במדור הפירוש ובמדור הנוסח והלשוני ניהחנו הרבה משה"ג כרם לפעמים האגנו ש"ג בלי לנתח אותם. יש להוסיף שרק חלק מכל סוגיא מוצג בשה"ג אבל כרגע שיעורי נרשם במדור זה נרשמו מתחילת כל השינויים לאותו ביטוי או מילה. הגימטריה רשומה בדרך כלל בקובצות עם אות מזהה כדי לאפשר זיהוי בגימטריה א' או ב' במדורים 9. מאיר איש שלום, דבר על אודות התלמוד אס יגול הוא להחגוג כל צרכי, ווינאי, תרמ"ה; "THE HISTORY AND THE FUTURE OF THE TALMUDIC TEXT", M. JASTROW, PUBLICATIONS OF THE GRAETZ COLLEGE, PHILADELPHIA, VOL. 1, 1897, PP. 102-103. יוסף הלוי, "הכניית לתלמוד בבלי", הדביר, שנה ג', קובץ ז"ט, ניסן-סיון, תרפ"א, עמ' ל"ט-ל"ד; שתי נורשטיין, מסכת ברכות (פרק א"ד), ירושלים, תרצ"ב ומסכת מכות, ירושלים, תרצ"ה ומסכת ראש השנה, ירושלים, תרצ"ט; HYMAN KLEIN, 1978, JERUSALEM, 608 - 64A, SEMARA AND SEBARA IN BABA MEZIA 608 - 64A, P. 314-313. מביא, ובמיוחד עמ' 314-313.

10. הנסיון היחיד המוצלח לאורך מסכת שלמה היא שחיים וחצי מסכתו שיצאו לאור ע"י בורנשטיין.

11. ובה עמדה לנו עניינו הדומה של מ"ד פירוש שם פירוש, לאילו. והשוה לדברי אברהם עפשטיין, כתיב ר' אברהם עפשטיין, כרך שני, ירושלים, ש"ד, עמ' פ"ד: "גם נחוצי שלא נשמק יותר מדי בשינויי נוסחאות שאינם מעליים ואינם מורידים... ונחוצי איפוא לברר השבת מתוך הפסולת. זאת נביא כל הגימטריה המשווה שבכתב יד - אז יצא שכל הגימטריה והפסד הגימטריה המועטת שבכתב יד."

(: מדור הפירושי:

ובנה הסוגיא ומרכיביה

יירוש ויצוף לחונן ומבנה הסוגיא

(מדור הנוסח והלשוני:

יירוש ויצוף למיילים, ביטויים, בחינה, והטבר לשינויי הגימטריה

וימרו של מבנה כזה הוא שכל לומד יכול ללמוד את כל הפירוש ברוץ או לעיין במדור שעניינו אותו במיזח. החסרון הוא, כפי שליכט מדגיש⁸, שלפעמים קשה ללמוד לדעת יכן להפיש את הדרוש לו. ברם אנו מקוה שההבדל בין אמדוריים יחבור מההטבר המפורט הלן וחוד כדי לימוד.

דרך המסקנה

וסח הפנינים

וסח הפנינים הוא כתב יד תימני המונה במספר בנין ירוק שהוא כתיב הטוב ביותר ראה תיאור והרכחות להלן). העתקנו אותו כמות שהוא וכנהוג היום במהדורות של קסטרים תלמודיים. לפעמים חיקנו טעות ברורה או השלמנו השמטה ע"י הדומות בתוך דור הטקסט. חיקון כזה חמיד מסומן ע"י סוגייהם עגולים ומדובעים וכמקובל בקרב לומדיה והמפורסמים מוריי דוריה. יש שלשה דברים בכ"ה שלא נכללו במדור הטקסט שעמיתם שכנינו: שם החזיה חמיד ושום אצלינו בה"ה" (לצורה בכ"ה ראה תיאור תה"י להלן); השמון ~ שמסון מילוי מקום בסוף שורה השמט אצלינו (ראה הסבר לסימן ה בתיאור כתיב"ה להלן); שיר שמאלית שחמיד מסומנת בכתיב"ה ע"י נקודה לא מסומנת עליונה. מאידך חמיד י נאמצע מילה כן כלול במדור הטקסט ופירושי שבכתב היד מילה את מחולקת לשתיים בין שתי שורות (ראה הסבר בתיאור כתיב"ה להלן).

לוקח הטקסט לשורות ולשכבות

לוקח הטקסט לשורות איננה נובעת מכ"ה והוא חז"י לגבי הדגשה השכבות השונות בסוגיא. החל מימ"ר מאיר איש שלום מספר חוקרים הדגישו שיש צורך להופיע את אקסס של הבבלי לא ברוץ אחד כפי שהיה נהוג עד עתה אלא בצורה שתבליט את השקלא אריא שבסוגיא ושחזיג את השכבות השונות של כל סוגיא.⁹ אולם משם מאד הצעות נאלה ליישם הנ"ל, עמ' ה"י.

מדור הפירושים

טבנה הסוגיא ומרכיביה

בכל סוגיא מדור הפירוש פותח בסיכום הממצאים שבאותו מדור המכונה "טבנה הסוגיא ומרכיביה". מכיון שהפירוש בעצמו לעמים ארוך ומטונן ואינו לנכון לסכם את ממצאי הפירוש בטעיף אחד או שניים. טעיפים אלה ממארים בקיצור את המרכיבים של הסוגיא ומסבירים את חולדות הסוגיא והיינו מה הייתה צורתה המקורית ואיך היא התפתחה וצמחה עד לצורתה הנוכחית.

הפירוש

הפירוש מכוסס על ההנחה המקובלת היום בקרב חוקרי הטבלי שהתלמוד הבבלי הוא יצירה ספרותית מובהקת פנימה במשך מאות בשנים. כל סוגיא עשויה לכלול סוגיא עתיקה מתקופת האמוראים המורכבת מביצירות ומימרות, סוגיא משוכללת יותר ופרולת הבאות ושקלא וטריא של בעלי סתם התלמוד, והוספות מאוחרות מתקופת הגאונים. על פי הנחה בסיסית זאת הפירוש גופו מתרכז בעיקרו בשמירה החומיים:

1. הטבנה זכרי המנאים ע"פ השוואת המשניות והברייתות למקבליהיהן במדושי ההלכה, בתוספת, ובידושלמי. שיטה זאת מכונה לעמים "בקרור המקורית" (SOURCE CRITICISM). לדוגמאות ראה סוגיא י"א, שורות 26-38 (מקומה של קדושת היום במוסף של ר"ה) וסוגיא ט"ו, שורות 1, 3, 7 (שיטת ר' יוסי בסדור הפסוקים במד"ו).
2. תיחות זכרי סתם התלמוד והפרדת זכרין מדברי המנאים והאמוראים. לעמים זכרי סתם התלמוד משולבים בתוך ברייתא והפרדת השכבות דורשה עיון וליבון. לדוגמאות ראה סוגיא י"א, שורה 13; סוגיא י"ג, שורות 9, 12; וסוגיא י"ד, שורות 2-6, 8-10.

(3)

פירוש עצמאי של זכרי האמוראים לאחרי הפרדת זכריהם מדברי סתם התלמוד. לעמים שיטה זאת מובילה לפירוש חזש לגמדי של המימרות או להבנה חדשה של חולדות הסוגיא.

14. ראה פרידמן, מביא; המבוא של דוד הלבני למקורות ומסורות לשבת, ירושלים, תשמ"ב; גודבלט (לעיל, שורה 1), עמ' 314-318; והספרות הירושמית אצל מנחם צבי פוקס, מרבץ נ"ה (תשמ"ו), עמ' 212-213. יש להזכיר שלמרות שאני מקבל את שיטתו של פרידמן באופן כללי, לרבותא דמילתא טרחתי לכתור את השיטה בכל סוגיא וסוגיא.

חורים. הגרסאות רשומות בדרך כלל בצורה הזדגתית כשהגרסאות המצדה מופיעה ראשון גרסא הארזכה בסוף.

דוע, גרסאות הגאונים והראשונים קובעות ברכה לעצמן בקביעה הגרסא הנכונה זיהוי זמנם ומקומם של כמהי היר. ב"ט לא ראי זה כראי זה כי הראשונים לעמים תיקור מן הזכרון או בצייטוט הפשי ולעמים הבאות מהגמרא אצלם "חוקקנו" על ידי עתיקים. לכן המתדירים האחרונים של הטבלי נהגו לרשום כמהי יד לחוד וגאונים אשונים לחוד. אנו הפרדנו בין כמהי יד של המשנה והטבלי ממד לבין מקורות ביילים וראשונים מאידך על ידי מקף כדלהלן: כמהי יד - ראשון. כאמספר נוסחים שונים: רסא מסוימת הם תמיד רשומים בסדר זה:

- י: יד של המשנה: ק, פ, ל, פט, מל, נ, פק
- י: יד של הטבלי: ג, ה, מב, ד, ס, ע, ה, ל, א, ו, מ, פפ (לפי קרוי הגרסא טבלי להלן)
- ני: וראשונים רשומים לפי סדר גיאוגרפי ובמורד כל איזור גיאוגרפי לפי סדר נורווגי. הסדר הגיאוגרפי הוא: גאונים, הימן, צפון אפריקה, ספרד, פרובנס, ג, איטליה.

מנה למעט בהערות השתמשנו בכמה סימנים בתוך שינויי הגרסא:

- [] = קטע קרוע או בלתי קריא.
- ... = מקריאה איננה וודאית.
- ... = צייטוט הפשי.

שנת סופר וודאית.
< = גרסא בגליון של כמה היד או בין השיטין.

= תמילה מסירה באותו נוסח.
— ראה מ"מ לדברי הגר"ש ליבנסון אצל פרידמן, לאילן, עמ' 107, הערה 76 והוסף ומן, המבוא לחוב"פ לזועים, עמ' י"ט והמ"מ בהערות 32-33 שם.

ראה גמרא שלמה לפסחים, ירושלים, תש"ז-תש"ו (כ"י ב"הלופי גרסאות" זונים ב"גאור נוסחאות"); מאיר שמה פלובלוס, דקדוקי סופרים: מטב גיטין, גין ק, תשב"ו, עמ' 7-8 ("שינויי גרסאות" מול "הערות") ודקדוקי סופרים השלים מה זרעים ולבבל כהובלו, יבמות, ונדדים ("שינויי גרסאות" לחוד ורנ"ח למטה לגרסאות הראשונים). על הצורך להפריך בין כמהי יד לראשונים ראה מו, לאילן, עמ' 107 והשוה 211-210, Pp. 1931, APTOWITZER, RES, VOL. 91

קריאת שמע וקבלת עול מלכות שמים): סוגיא ט"ז, שורה 8 (שנת השמי וחתימה השופר): סוגיא י"ז, שורות 5-8 (למה לא אומרים הלל בר"ה וי"כ): ושם, שם (ספרי חיים וספרי מתים).

מדור הנוסח והלשון

במדור זה ניסינו ליישם את השיטות הקיימות במקורות הטקסט וחקר לשון חז"ל והארמית הבבלית לשם פירוש רצוף של טקסט תלמודי. מדור זה מתמקד בעיקרו בארבעה תחומים:

1) החיפוש אחר ענפים או קירבה בין עדי הנוסח של מסכת ר"ה. למקורות בתחום זה ראה להלן במאור כתבי היד ובמחשים של "ענפי נוסח וקווי גיזסא" שבסוף המבוא.

2) במאמר "לנוסח המקורי של המכילתא ד' ישמעאל" דניאל בווארין כותב: "הנה נותר לי רק לשער כיצד נשתבש הנוסח, לפי הכלל הפיזיולוגי הידוע, שהמבקר נוסח חייב להסביר גם את מקור השיבושים המשוערים." 16 גם אנוני ניסינו להסביר את המקור לכל שיבוש ואף את הטעמים להתפתחות של גרסאות שונות של קטע מסויים. והרי כמה דוגמאות לפירושים מהסוג הזה: סוגיא י"א, שורה 18 (שהרי פגע בשביתה ראשון): סוגיא י"ב, שורה 3 (הני עשר כנגד מי); שם, שורה 44 (הללהו בצלצלי שמע); שם, שורה 5 (רב יוסף); סוגיא י"ד, שורה 1 (אין מזכירין זכרון מלכות ושו"פ); שם, שורה 10 (ה' צבאות יגן עליהם); שם, שורה 27, 30 (מלכות שיש עמה חרועה): סוגיא ט"ו, שורות 10-11 (חאנא): וסוגיא י"ז, שורה 8 (וישראל אומרים שירה).

3) כמו כל פרשן ניסינו להטביר מילים וכתיביו מתומים. הרבה ממילים אלה כ"כ מורגלות בפנינו שאף אחד לא טרח לפרשן כראוי. והרי כמה דוגמאות: גבורות (סוגיא י"א, שורה 1): ברכת כהנים (שם, שורות 3, 7); וכשקדשו ראש השנה באושה (שם, שורה 31); וחקיקין (סוגיא ט"ו, שורה 7); חיבה (סוגיא ט"ז, שורה 1); והעובר לפני החיבה (שם, שם).

16. סידרא ב' (חשמ"ו), עמ' 10 וראה החבאה שם בהערה 17.

דוגמאות ראה סוגיא י"ב, שורה 4, 44 (דברי ר' לוי); שם. שורות 6-8 (דברי ר' רחנן); סוגיא י"ג, שורה 3: (פסק החלכה של שמואל); וסוגיא ט"ו, שורות 8-13 וברי רב הונא).

השוואת מיטרות מקבילות או סוגיות מקבילות בבבלי ונסיון להסביר את המיקום אקורי של המימרא/סוגיא וקשר הגומלין שבין המקבילות. לדוגמאות ראה סוגיא י"ב, ערות 69-108 וסוגיא י"ז. שורות 3-8.

נעשה נסיון לא רק לפרש קטע או ביטוי אלא גם לסקור את תולדות הפירוש לאותו טע ולעיתים אף להסביר את הנימוקים של הפרשנים השונים כגון גיזסא, נוסח החפילה אקומר וכדומה. 15 לדוגמאות ראה לעיל בסעיף על ריכוז החומר.

לעיתים עיון בכל הפירושים שנאמרו על ביטוי או קטע סתום הזניל לפירוש חדש או פירוש נשכח של אותו קטע. לדוגמאות ראה סוגיא י"א, שורות 16, 18 (קדישהו ושיית כל מלאכה); סוגיא י"ג, שורה 11 (הפוחת לא יפתות משבע); סוגיא י"ד, שורות 20-1 (שאו שערים וכו'); וסוגיא ט"ו, שורה 1 (מתחיל בתורה ומשלים בנביא).

דברי החוקרים נלקחים בחשבון בכל סוגיא וסוגיא. אולם לעתים רבו דבריהם וזיהו כה רבה אז הם מחודשים חידוש כה גדול שיש צורך לדון בשיטותיהם באריכות ביסודיות. כלומר, במקרים אלה המחקר בעצמו הופך למקד הדיון. לדוגמאות ראה ירון ב"לישנא אחרינא" משוער של סוגיא י"ג (מדור הפירוש שם, הערות 36-46) וירון ודן אחר משוער של טז"ר הפסוקים במז"ו (מדור הפירוש לסוגיא ט"ו, הערות 41-50).

פירוש של נושאים הקשורים להסטרודיה, תולדות התפילה, ואמנות ודעות חז"ל. דוגמאות ראה סוגיא י"א, הערות 6-36 (זמן חיבורם של מלכיות זכרונות ושופרות); ו, שורות 39-41 (ר"ה יום או יומיים בא"י); סוגיא ט"ו, שורות 11 (הקשר בין

והשוה גרולדברג, שבת, עמ' כ"ה למטה.

מרכיב ביהוד את שני הענפים. 23 לא זז אף זר. גם המגיה של כ"י ג' הכיר נוסחיים משני הענפים. חלק מההגהות זרמות לנוסחי המזרח²⁴ וחלקן לנוסחי אירופה. 25

ממצאים אלה משוייכים מאוד לא רק לגבי תולדות הנוסח של סמכת ר"ה כי אם לתולדות הנוסח של הבבלי. הרי הרכוחו בנוספה שמבחינה קודקולוגית כ"י ג' נכתב במזרח וכנראה במחילת המאה ה"א. אם כ"י מזרחי עתיק כבר ממוג בחו"ג גירסאות משני ענפי נוסח בירושלם מאד שהנוסח "המפודי" אינו נובע מספרד בימי הביניים כי אם מישיבת בבל במקומה הגאוגרפית. הנחה זאת הוציאה ממציאי של מו"ד ש. פרידמן ב"א פרק ו', 26. יחד על כן, היא נחמכה ע"י העובדה בעבודתה זאת גם נוסחי הגאונים מתפצלים לכמה ענפי נוסח שונים.²⁵

כתיב ולשונו: מלכיות (י"א, 6); וְטָמְאָם (י"א, 7); וְכַשְׂמִיטָא (י"א, 31); מעשר מלכיות (י"ב, 1, 2); ה'ל'ק'י'ד (י"ב, 4); עשר זבד'ת (י"ב, 5); דאיעבד (ט"ו, 2, 5); בר ר' יוסי (ט"ו, 7); חלחה (ט"ו, 8); חאנא (ט"ו, 10); מירקחתי (י"ז, 3).

שיבושים: יש מספר קטן של שיבושים והשמטות. 27

כתב יד ג'

- זוהו כתב יד מזרחי שנכתב כנראה במאה ה"י-י"א. 28
-
- 23. י"ד, 5, 13.
- 24. י"א, 18; ט"ו, 6.
- 25. י"ב, 4; ט"ו, 9.
- 26. פרידמן, לאילן.
- 26א. י"ג, 13; י"ד, 3, 4, 5, 9, 10.
- 27. כגורו י"א, 40; י"ז, 16.

28. לחיבור קודקולוגי מלא ראה בנוסחה. כ"י ג' קיים רק לסוגיות י"א-י"ב (עם המשיניות של שאר הסוגיות) אבל בגלל משיבותו החלטנו לכלול אותו בדיון שבאנן.

לנסוף, פישנו גרסאות המשפות כתיב, דקדוק או סגנון בעייתיים או חשובים. זרי כמה דוגמאות: חנניה (סוגיא י"א, שורה 33); חלין (סוגיא י"ב, שורה 4); ישראלים (סוגיא י"ג, שורה 12); לירחמא (סוגיא י"ד, שורה 4); קאמא (סוגיא ט"ו, רה 6); השני מתקיע (סוגיא ט"ז, שורה 1); ראש שנה (סוגיא י"ז, שורות 3, 5, 6).

ערי הנוסח

לן יש חיבור תפורט של עשרה כתיב היז ושלש הדפוסים הקדומים של פרק יום טוב ופיעים בשינויי הגירסא. 17 כל חיבור כולל רשימת ספרות, חיבור קודקולוגי, 18 יון כתיב הנוסח העוסק בין השאר בקיצור או הרחבה, 19 קירבה לכ"י או ראשונים רים, כתיב ולשונו, ושיבושים.

כתב יד ג'

כתב יד מזרחי שנכתב כנראה במחילת המאה ה"א. 20
פ הנוסח: קיצור או הרחבה: כ"י ג' אינו מקצר כמו כ"י"ה ואינו מאריך כמו נוסחי בני אלא שומר על אריכות בנינונית כמו כ"י"ב וכ"י"ט.

רבה לנוסחים אחרים: כ"י ג' הוא נוסח מעורב שדומה הן לנוסחי המזרח כגורו ג' 2, 21 והן לנוסחי אירופה כגורו ט, ל, וחכמי פרובנס ואיטליה. 22 לעתים הוא

החיבור הקודקולוגי של כתיב שדקנו בצורה פזיזת מלא יותר מאלה שבדקנו רק יצעות צילומים. רק שלשה כ"י"י מן הגניזה - ג', 5, ג', 22 - מתוארים פה בשלימות הם נשמטו. לחלק ניכר של הגמרא חתפרש בעבודה זאת. את שאר קטעי הגניזה ורנו בנוספה אבל טרם עמדנו על סוג הנוסח שבהם.

על חשיבותו של חיבור כזה ראה בנוספה הערה 16 ועל שיטת הרישום ראה שם בפנים ורה 24 ואילן.

לענין זה השווינו בעיקר כמה משפטים סחמיים כי החומר הסחמי הוא הגמיש ביותר את סגל, מנילה, עמ' 274, סוף הערה 4; פרידמן, לאילן, עמ' 139 באמצע; מנחם פוקס, מרכיב נ"ה (חשט"ו), עמ' 212. ואלה הן השורות שבדקנו: י"א, 9, 39; י"ז, 7; י"ד, 5, 16; ט"ו, 7.

- לחיבור קודקולוגי מלא ראה בנוספה.
- י"א, 33; י"ב, 4; ט"ו, 8; ט"ו, 9; י"ז, 3.
- י"א, 39; י"ד, 4, 16; ט"ו, 5.

ז"ל זיכרל לחיים טו"ר פרופ' שמא פריזמו כבר עמדו על התופעה של שני ילישני
 אחריני עתיקים של מסי פסחים ובי"ט כאשר שניהם נובעים משישבוה בבל בתקופת
 הגאונים. 38 אליעזר סגל גם רוסז על אפשרות כזאת במסי מגילה. 39 ברם רוזנטל
 ופרזסר השחיתו את טענתם על שניה או שלשה נוסחים הגורדייה קוחו ילישנא אחרינא
 ואילו לפנינו ילישנא אחרינא שקיים בנוסח אחד בלבד ושאינו מאשר ע"י גירסאות
 הגאונים. לכאורה אם כן אפשר לטעון: לפי: תיקונים וגרסאות שהוכנסו לגמרא ע"י
 לומד אחד מאוחר על דעת עצמו, אולם אין טענה זאת מתקבלת על הדעת משתי סיבות:
 א) קשה לשער שלומד כלשהו יעזר לשלוח יד בנוסח הבבלי בצורה עקבית ולעתיים
 קרובות כל כך. ב) רוב הגירסאות העצמאיות בבי"ג 22 נמצאות בחומר הטמני אבל
 במקום אחד (י"ד, 27) נשמדה גירסא של בריהא הזוהה לגירסת המושפעה והשונה מכל
 נוסחי הבבלין שינוי זה מליד שינוי עתיק ולא בהגהה או תיקון של סופר זה
 או אחר. עתה ראוי לכדוק את הדף השני של בי"ג 22 = מסי שבט קי"ג ע"א - קי"ד ע"א
 לדאות אם אף הוא שטר על ילישנא אחרינא של מסי שבט.
 כתיב ולשו: וכשיקדשו (י"א, 31): עים (י"א, 36, 37): זעי[...]. (במקום זירא,
 י"א, 38): דויד (י"ב, 4): חלים (סס): איבילהו (י"ג, 4): לממרי (י"ד, 5): פיקודו
 (י"ד, 16): שלר' השנה (ס"ז, 1): הילל (ס"ז, 2, 3, 6).

שיבושים: לטרות חשיבותו של בי"ג 22 אין הוא נקי משיבושים. מאאנו שש טעיות
 בולטות. 40

38. א.ש. רוזנטל, ילישנא אחרינא, בעיות במסורת הנוסח של החלטוד הבבלי,
 הקונגרס העולמי השני למדעי היהדות, ירושלים, תשי"ז, תקצירי הרצאות, ומדור:
 הלמוד וספרות רבנית, עמ' י"ד-ט"ו ובמלך האנגלי סם עם' 18-19; רוזנטל, לעריכה:
 א.ש. רוזנטל, ספר חנוך ילון, ירושלים, תשכ"ג, עמ' 281-283, 321; רוזנטל,
 הלמוד בבלי, עמ' 5-6, 53-54. פרזסר, לאילן, עמ' 138-142, 147-148, 149, יש הבדל
 חשוב בתפוסתם. לפי רוזנטל בשעת העלת הבבלי על הכתב כבר היו שני נוסחים מוגרסאים
 וקבועים בעל פה, ואילו לפי פרזסר הבבלי היה "נוסח" כחוב של הבבלי לפני ההתפלגות
 לענפים או לא ראו בו נוסח קבוע ומחייב. אותו נוסח גמיר עובד גשתי דרביים שונות
 וע"י כך נוצרו ילישני אחריני. סיכום זה מבוטא על דבריו המאלפים של משה
 בנבויץ, נוסח פרק שבועות שחיס בתרא בבבלי: מהדורה ביקורתית... עם' 10-1.
 לשם קבלת חזק מוסמך באוניברסיטת בר-אילן, רמ"ג, תשס"ז, המבוא, עמ' 10-1.
 אני מודה למר"ר פרופ' שמא פריזסר שהפנה את תשומת לבי לחיבור זה. על ענין זה
 השורה גם סגל, מגילה, עמ' י"ח-י"ט ומיליקובסקי, טור עולם, כרך א', עמ' 134.

39. סגל, מגילה, עמ' 272.

40. י"ג, 3-2, 5, 6, 10-11; ט"ר, 6; ט"ז, 5.

טיב הנוסח: קיצור או הרחבה: בדומה לכי"ח וכ"י 22, כ"י 5 הוא נוסח קצר. 29
 קירבה לנוסחים אחרים: כ"י 5 הוא נוסח מזרחי יתיק 38 הדומה במידה מסויימת
 ל-22 אבל הקרוב יותר לכי"ח מכלל כ"י אחר. אמנם בכמה מקומות כ"י 5 מסכים
 עם שאר הנוסחים וכנגד כ"ח 32 אבל בכמה מקומות קריטיים הוא גורס כמו כ"ח. 33

כתיב ולשו: אילא (י"א, 9): ביבני (י"א, 32, 34): אמר להי (י"א, 36): מיכלל
 (י"א, 9): מעשר סלכיות (י"ב, 1, 2): דויד (י"ב, 4): חליון (סס): הילל, ההילל
 (ט"ז, 2).

שיבושים: יש מעט מאד שיבושים בכ"י 5.

כתיב יד 22 - ילישנא אחרינא של פרק יום טוב
 זהו כתיב מזרחי שנכתב ככל הגרסא בזמן קדום. 34

טיב הנוסח: קיצור או הרחבה: זהו נוסח קצר בדומה לכי"ח וכ"י 5. 35

קירבה לנוסחים אחרים: בעשרה מקומות כ"י 22 דומה לנוסחים מזרחיים כגון ח ו-1
 או מזרחיים למחצה כגון ג 36, אולם בעשרים ושנים מקומות כ"י 22 שזמר על גירסא
 עממית לגמרי שאינה דומה לא לכתבי היד ולא לגאונים ולראשונים. 37 א.ש. רוזנטל

29. י"א, 9, 31, 38; י"ב, 4, 7.

30. ראה י"א, 31 "אח השנה" - 5 הוא הזידי לגרוס כמו ספרא, תוספתא, וירושלמי.

31. י"א, 13, 31, 39; י"ב, 7.

32. י"א, 6, 25, 27, 36; י"ב, 3, 7, 8.

33. י"א, 10, 31, 36, 37, 38, 39; י"ב, 39; י"ג, 4, 5, 6, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100.

34. לתיאור קודקודולוגי מלא ראה בנספח.

35. י"א, 9, 31; י"ב, 7; י"ג, 4, 5, 6, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100.

קונטרסטים: כתב היד ברוד כעת בצורה מטורטת לגמרי ולכן אי אפשר לק

תקונטרסטים ע"י ראיה. 43. ברם למזלינו נותרו סיגנטורות נחתלות ובטופו
הקונטרסטים במסכת ר"ה. 44. שיטה הסיגנטורה הנחולה הימה גזילה במידת כב

45.1222 והרי הדוגמאות ששרדו:
דף 113 ב' = ר"ה ט"ז ע"ב שורה 23 מילת שמיירה "מעשיהם" מעל לסיגנטורה ז'.
זבא (= דף 25 א') אין סיגנטורה בצד ימין למעלה. 44.

דף 130 ב' = ר"ה כ"ה ע"ב שורה 36 מילת שמיירה "הי" מעל לסיגנטורה ז'א. בעת
(= דף 31 א') יש סיגנטורה כב⁴⁶ בצד ימין למעלה.

דף 333 א' = ר"ה כ"ח ע"ב שורה 25 מילת שמיירה "על" מעל לסיגנטורה ז'ב. מעת
(= דף 14 א') יש סיגנטורה ז'ג בצד ימין למעלה ובצד שמאל נחוב
בטפחות ערביות. סיגנטורות בערביות רגילות במזרח. 47.

דף 223 ב' = ר"ה ל"ד ע"א שורה 38 מילת שמיירה "הפוזים" מעל לסיגנטורה ז'ג.
זבא (= דף 24 א') יש סיגנטורה כז⁴⁶ בצד ימין למעלה.

ג.

במסכת סוכה אין סיגנטורות כנ"ל אבל יש אולי שיטה אחת לשמיירת מזר הק
בדף 8 ב' בצד ימין למעלה = סוכה ל"ה ע"ב שורה 4 יש המספר הערבי ג =]
ובדף 9 א' בצד שמאל למטה = ל"ו ע"א שורה 5: יש אוחז מספר. הכוונה אולי
מעבר מקונטרס לקונטרס אבל אין הדבר בטוח כלל וכלל. 48.

43. למיזר מפורט של הזפים ראה קאה, עמ' 6 ולכן אין טעם לחזור על הרי
פרופ' בצלאל נרקיס היה בטפריית המיינר בשעה שבדקה את כ"ח ואף הוא
לקבוע את הרב הקונטרסטים ע"י ראיה.

44. במילת קונטרס כ"א אין סיגנטורה. אולי זאט ט"ס או אולי הסיגנטור
45. בית-אריה, עמ' 65.
46. שלש הנקודות מעל הסיגנטורה נחמכו.
47. בית-אריה, עמ' 61.

48. כי לא יחכו שקונטרס 20 נמצא במסכת סוכה וקונטרס כ' במסכת ראש השנ
בית-אריה עמ' 66 למטה ואולי המספר ג' דומה במפקידו ל- V המתואר שם.

נוסח הפנים

[ENLOW MILLER COLLECTION 319] JTS RAB. 108 תיקני 108

1755

A. MARX, "A NEW COLLECTION OF MANUSCRIPTS", PAJUR VOL. IV (1932-33), 1
P. 146 = A. MARX, BIBLIOGRAPHICAL STUDIES AND NOTES ON RARE BOOKS AND
MANUSCRIPTS IN THE LIBRARY OF THE JEWISH THEOLOGICAL SEMINARY OF AMERICA,
N.Y., 1977, P. 422.

- 1. רודניטל, לשמונת הפתיחה, עמ' 248.
- 2. פוקס, סוכה, עמ' ס"ד.
- 3. קאה, עמ' 7-5.
- 4. ברומר, בערכו.
- 5.

הכתב: תימני רבני. זה דומה במידה מסויימת לכ"י המובא אצל מלאכי בינת-אריה
וקולט סיראט, אוצר כ"י עבריים מימי הביניים, חלק ראשון-לדורות, ירושלם-פאריס,
מש"ב, מט' 169 שנכתב במימן בשנת 1491. לפי הרב ברומר הכתב נובע מהמאה ה"ד או
הט"ו ואילו לפי הכרעטת של המכון לחלומי כ"י עבריים כ"ח נכתב במאה ה"ו.

החומר: נייר. אין קורוס ומבדחים כמו בכל כתבי היד מתימן מימ"ב. 41.

שרמדי קונטרסטים: יש מילות שמיירה בקצה המהוץ של עמוד ב' של כל דף 42 חוץ מבפרי
לולב וערבה ושמה מילות אלה נזחכו שם. גם גימא אין מילה שמיירה אבל שם פינת הדף
נחמכה. מאידך, בסוף כל קונטרס יש מילות שמיירה בסוף עמ' ב' מיד לאחר השקטת
כשהמילה מסוגרת בין המינים: יי. פעם אחת בדף 14 ב' = ל"ה כ"ט ע"א שורה
28 יש מילה שמיירה כזאת ("שאינו") למרות שלא מדובר בסוף קונטרס. כנראה זאט ט"ס.

- 41. בית-אריה, עמ' 29.
- 42. רובן אינן מופיעות בצילום כי הן מצויות מחת לנייר דבק. מיליים אחדות
נחתכו במידה מרובה במשך הדורות.

בשורה-הבאה. שיטה זאת שכיחה מאד בחימון. 54. כתיבת המילה האחרונה בשורה באלכסון.
שיטה זאת שכיחה מאד במדורח. 55. המעניין הוא שלמרות כל האמצעים הנ"ל קו השוריים
השמאלי אינו ישר כלל וכללו

ניקוד: יש נקודה על כל שיון שמאלית. לעתים רחוקות מאד יש היבנה מנוקדת כגון
"אמר" בסוגיא י"ב, שורה 6.

סימנים גרפיים שונים: הסימנים שמסביב לשומרי קונטרסים שנוצרו לעיל מופיעים גם
מסביב למיליים "הדונא עלך ארבעה ואשי שנים" (דף סאג), "הדונא עלך יום טוב שלראש
השנה" ו"סליק מסכתא בטינע שמיא" (דף ב"ב). הסימן ' משמש בתור פסיק ויש
נקודותיים בסוף משנה או בסוף סוגיא על החיבור "הנני" ו"גמר" יש הסימן ^ או ".

שם ההזיה: ייזי וגם ייזי - אין צורות כאלה אצל לאורטובד.

הגהות שוליים: יש מעט מאד הגהות. לדוגמא בדף כ"ב = ר"ה כ"א ע"ב שורה 6
"שלוהין" נכתב ביז אחרח מעל לסימן ~ למילוי מקום. ובדף כ"א = ר"ה ל"ב ע"ב
שורה 44 "פלא חותכין" ונשוליים ביז אחרח "ואין".

חלוקת המשניות והפסקאות: המשניות מפוזרות לאורך כל פרק משנה משנה במשומה
כשלפני כל משנה כתוב "מתכני" ולפני כל סוגיא כתוב "גמר" עם רווח בשני צידי
המילה. יש גם פסקאות קצרות מהמשנה לפי הצורך.

זמנו ומקומו: ברור מהכתב, הסיגנונות, והאמצעים לשמירת השוליים שכי"ה נכתב
בתמו. הכתב מוסז כנראה על המאה ה"ד-ט"ו אבל זמנו המדוייק טרם נקבע.

54. בינה-אריה עמ' 102 ולוח מט' 25 וקארה עמ' 7 והערה 23. אצלנו שיטה זאת
מופיעה בין השאר בסוגיא י"א שורות 1, 16 וסוגיא י"ב שורה 5.
55. בינה-אריה, עמ' 103. לדוגמא דף כ"ב = ר"ה כ"א ע"ב שורה 31: יצאה.

הקונטרסים רק קונטרס כ"ג ברי"ה נשמר בשלמותו. קונטרס זה מכיל עשרה דפים
וא' - ב"ב 23 = המישה גליונות וזהו ההרכב הרגיל של קונטרסים במדורח. 49

קף כתב היד: כ"ה כולל כעתי"ה ט"ז-י"ח, כ"ב-כ"ד, כ"ח-ל"ה; יומא כ"ג ע"א;
וכה ל"ב-מ', מ"א-מ"ג, מ"ו-מ"ח. 50 אין ספק שכ"ה כלל לכמהילת את מסכת ר"ה
זה. יומא פרק ב', וטובה פרקים לולב הגזול ולולב וערבה. ברם יש להניח
החילה כ"ה כלל את שלל המסכתות האלה בשלמותן (ואף יומא?) כי אם היו לפחות
קונטרסים של עשרה דפים ז"א שהיו לפחות 240 דפים בכ"ה המקורי

יורב ושטרט: לא מצאתי אבל בודד כלל אין ניקוב ושטרט בכ"ה מנייר. 51

ד"ס: 16 X 21-20.9 X 16.8-16.7 (13.3-12.7) אולם יש לציין שהשוליים נחתרו
ה ולעתים אף למעלה.

וח: 20.

ע"ם לשירת קו השוליים: יש ארבע שיטות רגילות. הסימן ~ למילוי מקום בסוף
הי. 52. כתיבת החילה המילה בשורה אחת והמילה כולה בשורה הבאה; 53. שיטה זאת
זה מאד בכ"ה. כתיבת החילה מילה בסוף שורה עם סימן הקיצור ' וסוף המילה

בינה-אריה, עמ' 44.

לרשימה יוחר מפורטת ראה קארה, עמ' 6.
בינה-אריה, עמ' 69.
ראה בינה-אריה, עמ' 88. סימן זה נמצא בסוגיא י"א בשורות 9, 8, 4 וסוגיא
שורות 11, 29.

שם, עמ' 88-89. לדוגמא דף כ"ב = טובה ל"ה ע"א שורה 5: ש' /שטעם.

כתיב ולשוו: עקיבה (י"א, 4); זורא (י"א, 38); מעש מלכיות (י"ב, 1, 2); תליו (י"ב, 4); עשד דיברות (י"ב, 5); האוי (= הזר, י"ב, 7); הפנות (י"ג, 1); ארא (= ארעא, י"ד, 5); והלוד (= והלד, י"ד, 10); דיאנא (ט"ו, 2, 5); בר ר' יוסי (ט"ז, 7); תאנא (ט"ז, 10); שלראש השנה (ט"ז, 1); מקוה (= מקרא, י"ז, 2); מיכל (י"ז, 3); ראש שנה, מלאכי שרת, וכיוס כפורים (י"ז, 3, 5, 6).

שיבושים: קארה (עמ' כ' ועמ' 12-20) כבר עמד על התופעה המפתיעה שכי"י של הבבלי מתומן מלאים בשיבושים. זכר זה עוד יותר מפתיע לאור הגרסאות והלשון המשויחים שבכי"י אלה. כי"ח אינו מהוה יוצא מן הכלל. יש השמטות של מילים, השמטות ע"י הדומות, ונכמה משפטים יש סדר מילים מטורס. 64. אם כן, למה העמדנו אח כי"ח כנוסח הפנים של מהדורתנו? כמה הוא עולה על כי"י אחר המלא שיבושים כגון כי"ח? המבדל הוא בטיב הטעיות והשיבושים. 65. בכי"ח רוב השיבושים הם השמטות טכניות של הסופר ואילו בכי"מ ונוסחי אירופה רוב השיבושים נובעים מהלמודים והמציגים שתיקנו ושיפרו והגיהו את הטקסט על כל צעד ושל. מחקבל הרושם שבתיקון המתכלו על החלמוד הבבלי כטקסט מקודש שאסור להגיהו, לשיפרו, או לתקנו. זה מוכח ממיעוט ההגהות בכי"ח כולו ומתעובדה שבכל המקומות הנ"ל אף מגיה לא תיקן את השיבושים הבולטים לעין כל. כחוצאה מכך כי"ח שמר על נוסח קצר ופשוט כפי שהמבדל לעיל ולכן העמדנו אותו כנוסח הפנים של מהדורתנו.

- 62. י"א, 39; י"ב, 3; י"ד, 3, 4, 17; י"ז, 6.
- 63. י"א, 27; י"ב, 3, 8; י"ד, 17.
- 63א. ראה לעת עמה י"א, 6; י"ד, 7; ט"ו, 9; י"ז, 3 (פעמיים), 4.
- 64. י"א, 24, 27, 32, 37, 40; י"ג, 5, 9; י"ד, 4, 6, 15-16, 29-32; ט"ו, 2, 12.

65. יש להזגשי שהדברים להלן נכתבו לפני שראיתי את דברי הרב קאפה שהובאו לעיל והתברר שכונותי לדעתו.

טיב הנוסח: קיצור או הרחבה: במאמר "ש"ס תימן: דף ממטכ"ח הנוב יוסף קאפה כותב:

"יהדות תימן הצטיינה בשמרנות מופרזת וכבדה עין שמרה על כל ספריה לכלי הח למישהו לנגוע בהם ולהכניס בהם תיקונים, בניגוד לשאר חלקי תבל, שטינו ו'היקנו' והרסו ו'גורעו' ו'שכללו' בכל השיהים. יהדות תימן שמרה על הנוסח המקורי בקפדנות מרובה כפי שאפשר לראות ב'נוסחיה' ההלכות, המודרש'ים ומב"ם ורס"ג וכ"ו, ועשיר גם בנוסח הש"ס [= דף ממטכ"ח] שלפנינו. נוסח מקורי מקוצר וזיפה הנוסח מכל סדרוילי לשור ונכפילות מיותרת כאשר יראו המעיין. דוגמא זו הנה [דוגמא לש"ס המקורי שהיה בידי יהדות תימן, הש"ס שלא תלך בו ידיו...]. 55.

אינני יודע אם החלמוד מתוכן הוא החלמוד "המקורי" אבל שאר דברי הרב קאפה תואמים להפליא את כי"ח של מטכ"ח ראש השנה. בשמונה-עשר מקומות בסוגיות שניזדונו בעבודה זאת כי"ח שומר על הגירסא הקצרה ביותר. 57. דבר זה בולט במיוחד בקטעים סמטיים. 58. לפעמים גירסא כזאת מקויימת ע"י הל' פהכי: היד מהגניזה אבל בהדבה מקדים כי"ח בלבד שמר על הגירסא הקצרה. לא זו אף זו, ברוב רובם של מקרים אלה הגירסא בכי"ח היא רק הקצרה ביותר אלא גם המדוייקת והפשוטה ביותר. 59. מכיון שכך, העמדנו את כי"ח כנוסח הפנים של מהדורתנו.

קירבה לנוסחים אחרים: כי"ח דומה במידה גדולה לכ"י ג' 60. הוא גם דומה לעמים קרובות ל-ג', לגליון של ג', או ל-ג' 61. מתוך כתי"י מאירופה כי"ח דומה ביותר לכי"מ. 62. מתוך הראשונים הוא מקורב לר"ח. 63. לא מצאנו קירבה בולטת לספרות הגאונים 63א. אבל יתכן שזה נובע מהיקף העבודה.

- 56. יוסף קאפה, "ש"ס תימן: דף ממטכ"ח הנוב", סיני כ"ח (תש"ז), עמ' כ' וחלק מדבריו הובאו ע"י יוסף טרובי, על החלמוד במימן, חל אביב, תשל"ג, עמ' כ"ה. על כי"י של הבבלי מתיתר ראה גם קארה, עמ' כ"ח-כ"ט והספרות שם; סגל, מגילה, עמ' 27-87 וסיכום בעמ' 86 ובקיצור בהרביץ נ"ג (תשמ"ד), עמ' 51-59 וסיכום בעמ' 59; פוקס, סוכה, עמ' ס"א-ס"ד; ושלמה מורג, מחקרי ערות וגניזה מוקדשים לפרופ' שלמה דב גויטיץ, ירושלים, תשמ"א, עמ' 149, הערה 41, ועמ' 151, סוף הערה 50.
- 57. י"א, 9, 25, 39; י"ב, 7, 8-7; י"ג, 4, 5; י"ד, 5, 9, 21, 23; ט"ו, 4; ט"ז, 4, 5, 7-6; י"ז, לפני 7, 8.

- 58. כגון י"ב, 4, 7; י"ד, 5; ט"ז, 7 ועוד.
- 59. יש רק מקרה אחד (י"ד, 21) שבו הקיצור בסופו גרע מהבנת הענין.
- 60. י"א, 9, 18, 31, 39; י"ב, 4, 7, 9, 18, 31, 39.
- 61. י"א, 18, 31, 39; י"ב, 7; י"ג, 2-3, 4, 5; י"ד, 4; ט"ו, 9; י"ז, 6.

תיקף כתב היד: מועד קטן י"ט ע"א - סוף (וא'14-ב') : ראש השנה (א'53-א); סוכה (א'103-א54) : תענית (א'105-א136) : מגילה ב' ע"א - כ"א ע"א - כ"ח ע"ב (א'160-א'137).

ניקוב וטרסטוס: טרס נבדוק.

טימדיים: "פולרי" לפי שטיינשינזידר ומלטר, "פוליו גול" לפי רבינוני. טימדי השנה: הזכרוב טרס נבדוק.

שורות: 25 במס' מו"ק, ר"ה, סוכה: 29 במס' תענית: 32 במס' מגילה.

אמצעים לשמירת קו השוליים (בר"ה): הרחבת האותיות א, ד, ה, ל, ט, נ, ק, ר, ת בסוף השורה. 69. לעתים רחוקות הסופר השאיר רווח בין שתי האותיות האחרונות בשורה⁶⁸ וכרגיל בטפוד. 71. יש סימן נפוץ מאוד למילוי מקום בסוף שורה - ׀ - הנראה כמו ׀' תפוד. 72. דחיסת אותיות בסוף שורה. 73.

ניקוד: רק מצאתי דוגמא אחת בדף 249 = סוגיא י"ג, שורה 4: "הכי קאמי" אבל זה נחוסף ע"י מגיה.

סימנים גרפיים שונים: הביטוי "מתני" המופיע לפני כל פסקא חתיד כחור באותיות גדולות פי שנים מהרגיל עם קווים בשני צידי המילה.

69. ביה-אריה, עם' 87.

70. לדוגמא א'47 = ר"ה ל' ע"א שורה 48: דאיבני י.

71. ביה-אריה, עם' 87.

72. השרה שס, עם' 88 והשרה אותו סימן להלך בכ"ס.

73. שס, עם' 89.

מג = כתב יד מינכן ב' = מינכן 140

ופרו

רנ"ג רבינוניזידן, דקדוקי סופרים, כרך א', ברכות, מינכן, 1868, עמ' 36-38. שלמה זלמן טריטיק, מלאכת שלמה, מינכן, חר"ל, הקדמה, עמ' ב'.

שטיינשינזידר, עמ' 81-82.

צבי מלטר, מטבת מעניית, ניו יורק, 1930, עמ' ח'.

ע. היילסהיימר, הלכות גזירות, כרך א', ירושלים, חשל"ב, עמ' כ"ז, הערה 77.

רודנצל, לשמועת הפתיחה, עמ' 247.

פוקס, סוכה, עמ' ס"ז.

סגל, מגילה, עמ' 214.

וכתב: ספרדי מרובע או בינוני אבל כתיב ע"י הרבה סופרים שונים. מ"ק ר"ה סוכה נכתבו כנראה ע"י סופר א"ז. מטבת מעניית נכתבה ע"י לפחות שני סופרים במגילה יש לפחות שני סופרים. הכתב של עמ' ר"ה דומה לכתב כתיב יד שנכתבו בספרד מאה ה"ג כגון כ"י פאריס 82. Heb. של נביאים שנכתב בבורגוש בשנת 661207 כ"י 2-66/1 Heb. OXF-800 של סוף ספר דברים שנכתב בפנה-פיזאל בשנת 1254.

הזמיר: קלף לפי שטיינשינזידר ומלטר.

זמרי קונטרסים: אין במס' מו"ק, ר"ה, סוכה ומעניית. יש במטבת מגילה בדף 144ב', 151ב' (= סוף כתיב). אולי חוסר הנסיון לשמור על סדר הקונטרסים מצביע ול קדמות.⁶⁷

זונטרסים: הזרוב טרס נבדק בגוף כתיב. לפי שזמרי הקונטרסים שבמס' מגילה יש חתימת שבמס' מגילה היו קונטרסים של שמונה דפים = ארבעה גלילות. זהו ההרכב הרגיל בכ"י מקלף בספרד בימיהם.⁶⁸

68. לצילום ראה מלאכי ביה-אריה זקולט סיראט, אוצר כתבי יד עבריים מימי-הביניים, ולק ראשון-לחזרת, ירושלים-פאריס, חשל"ב, מס' 1 ו.

69. ביה-אריה, עם' 51.

66. ביה-אריה, עם' 48, 49.

וגיטא מזוזתית. 77

כתיב ולשון: עקיבה (י"א, 4 ועוד); זאיטנד (ט"ו, 2, 5); מלחה (ט"ו, 8).

שיבושים: יש מספר קטן של שיבושים והשטות. 78

ש = דפוס פיזרר (רע"א או 79) של גרשם שונציני

מפרות

1. L. ZUNZ, "SOLOMON BEN ISAAC GENAMANT RASCHI", ZEITSCHRIFT FUR DIE WISSENSCHAFT DES JUDENTHUMS, VOL. I, 1822, P. 369-80.
 2. לברכט, עמ' 91-92.
 3. רבינובויק, מאמר, עמ' כ"ד.
 4. E.M. ADLER, "TALMUD PRINTING BEFORE BOMBERG", FESTSKRIFT...DAVID SIMONSEN, COPENHAGEN, 1923, P. 84.
 5. E.M. ADLER, "LES EDITIONS DU TALMUD DE PESARO", REV VOL. 89 (1930), P. 101, 103.
 6. א.מ. הברמן, מדפוסים בני שונציני, וינה, חר"ג, עמ' 53 = פרקים בתולדות המדפוסים העבריים וענייני ספרים, ירושלים, חס"ת, עמ' 61-62.
 7. E.M. ADLER, "TALMUD MANUSCRIPTS AND EDITIONS," ESSAYS PRESENTED TO J.H. HERTZ, LONDON, 1942, P. 17.
-
77. י"א, 44 והשוה גם י"ד, 4; י"ז, 3, 4.
 78. י"ב, 5; י"ג, 4; ט"ו, 7, 10; י"ז, 4.
 79. החשעה הראשונה לפי רבינובויק והבטון והשניה לפי אולר ואילו פרידנרג נמנע מלחשיב. בכל אופן יש הסכמה כללית שס"ו היא נדפסה בין רע"א ל-רע"ט.
 80. הסעיף הרלוונטי חסר בהדגום העברי תולדות רש"י של שמשון בלאר, ווארשא, חר"ג, דף ט"ב ע"ב.

שם ההווה: י"י כמו לאוסנד ט"י 56.

הגהות שוליים: יש הגהה אחת או שתיים כמעט בכל עמוד, חלק בכתב מדובע ע"י הסופר הראשי וחלק בכתב ספרדי בינוני ע"י לפחות שני מגיזים שונים.

חלוקת המסגרות והפיסקאות: כל המסגרות מופיעות במרוכז בראש כל פרק וכדברי רבינובויק ושטיינשניידר. בנוסף על כך יש פיסקאות קצרות לפני כל סוגיא עם לשון התעשה "סתני" באותיות רבות.

זמנו ומקומו: שטיינשניידר ומלטר זיחטו את כימ"ב לצדפה או אשכנז אבל הכתב וכתב ההגהות טעידים כמאה עדים שמדובר בכ"י ספרדי. באשר לזמנו ראו הדעות. ע. הילדסהימר זיחטו לחקופת הגאונים על סמך הדמיון שבין גרסאותיו לגרסאות של ר"ג. בעל דק"ס סבר שהוא "נכתב זמן רב קודם לאלף הששי" (= 1240) על סמך ההגהות שבנו. שטיינשניידר זיחטו בסימן שאילה לתהילה המאה החמש-עשרה וספר המקורות רושם 1450 בערך. דעות אלו רק מעידות באיזו מידה קשה להסתמך על קני מידה חיצוניים סובייקטיביים כדי לתארד כ"י. 74 הכתב מלמד שכ"י מ"ב נכתב בספרד במאה ה-י"ג. תאריך בטוח יותר ייקבע רק לאחר בדיקה קודקודגית של המקור.

טיב הנדפוס: קיצור או הרחבה: כ"י מ"ב אינו מקצר כמו כ"י"ת ואינו מאריך כמו נוסחי אשכנז אלא לרוב נמנה עם הנוסחים הבינוניים באריכותם.

קיצרה לנוסחים אחרים: כימ"ב הוא כנראה נוסח מעורב הדומה לנוסחי המורה מהד ולנוסחי ספרד מאידך. בהרבה קטעים מ"ב מקורב לכ"י"ת ולכ"י"י מן הגניזה ומכל כתי"י מאירופה הוא ה"סדרות" ביומ. 75 מצד שני לעתים הוא מסכים דוקא עם נוסחי ספרד ונגד נוסחי המורה. 76 לנסוף, יש דוגמא אחת ברורה של קונפליקט של גירסא אירופאית והשוה לדברי שטרק, מבוא, עמ' 276, הערה 23.

75. י"א, 39; י"ב, 3, 7; י"ד, 5, 17.
76. י"א, 25; י"ב, 4, 9; י"ד, 9.

החומר: קלף מסודר לפי חוק גורגוריי: שער, בשר, רשר, שער כשכל קונטרס פותח בצד השער. 93.

שומרי קונטרסים: יש מילה שמירה או מילוח שמירה בסוף כל דף שמיני עם שלש או ארבע נקודות מעל המילה.

קונטרסים: יש שמונה ופים = ארבעה גליונות בכל קונטרס כפי שמוכח מנדיקת כחה"י ומשומרי הקונטרסים. זהו ההרכב הרגיל של קונטרסים בכ"י על קלף מספרד. 94.

היקף כתב היד: כ"ס כולל כעת פסחים ל"ה ע"ב - נ"ז ע"ב (= אמצע פרק שני עד סוף פרק רביעי), צ"ט ע"ב - קכ"א ע"ב (פרק ערבי פסחים); דף ו"א-ב"ב: מסכת ראש ושנה (דף כ"ב-ב"ג); ומסכת סוכה עד דף מ"א ע"ב (דף סג"א-ב"ג, ו"א) עם פירודיו מסוף המסכת (דף כ"א-כ"ב). אין ספק שכ"ס כלל לכתיבה את מסכת פסח ראשון כולה (פרקים א-ד, י'), מסכת ר"ה, ומסכת סוכה. בקולופון בסוף ערבי פסחים (דף כ"ב) נאמר "מליק פירקא וטליקא לה מסכתא דפסח ראשון" ובקולופון שבסוף מסכת סוכה (דף כ"א) שרדו המילים "מליקא מסכת סוכה".

ניקוב ושרטוט: יש ניקוב בשני צידי הדף. לעמים יש גם ניקוב פחות בולט כדי לכוון את השרטוט לקווי השוליים. יש שרטוט במשני צדי לכל השרדות ובשני השוליים של כל דף. לאחר קיפול הקונטרס, השרטוט נעשה לכל זוג של שני ופים בעמ' א' של הדף הראשון. 95. שיטה זאת מצויה אך ורק בצפ"ד. ההלכתה היא הראשונים ונעשתה יומר נדירה רק לאחר אמצע המאה ה-י"ד. 96. האותיות נחלו מהשרטוט, דבר שמוחז כנראה על ידי: 93. ביח-אריה, עמ' 41. 94. שם, עמ' 43, 48. 95. אח הפרטים האלה למדתי מתיאור שנכתב בשנת 1970 ע"י יזיד י"ד מרדכי גלצר וחוזתי נחונה לי אף בזה. 96. ביח-אריה, עמ' 75.

כך ברור שדף ק"ב הושפע מכתב יד. בטוגיות ויזון מצייני עש"ה שינויים של ממש ביז דף ק"ב לביז הדפוסים שקדמו לו. 88. ככל הנראה דף ק"ב הושפע מכ"י אשכנזי כי בשלשה מקרים הוא דומה לנוסחי אשכנז. 89. במקרה רביעי ק"ב דומה לנוסחי ספרד ולכ"י א"י. אבל מכיון שב"א הוא בעיקרו אשכנזי (ראה להלן) אין זה כוונתו את ההשערה הנ"ל. 91. לכוף, ראוי לציין שבשני מקומות דף ק"ב גורס גירסת עמאית לגמרי. 92.

ס = כ"י אדלר 850 = כ"י סמינר 1606 JTS RAB.

ספרות

1. קטלוג אדלר, עמ' 18.
2. רוזנטל, לעריכתו, כרך א', עמ' 1-3 בעמוד הראשון.
3. נאה, גמרא שלמה, במבוא של רמ"מ כשר, עמ' 21.
4. רוזנטל, לשמועת הפתיחה, עמ' 248.
5. פוקס, סוכה, עמ' ס"ז.
6. ברומי, בערכו.
7. רוזנטל, הלמיד בבל, עמ' 55.

הכתב: ספרדי מרובע. הכתב דומה להרבה כתבי יד שנכתבו באזור ספרד משנת 1184 ועד תחילת המאה ה-י"ד.

- 88. י"א, 9, 12, 32, 37; י"ב, 4; י"ד, 15, 16; ט"ו, 9; י"ז, לפני 3, 6.
- 89. י"א, 32; ט"ו, 9; י"ז, לפני 3.
- 90. י"א, 12.
- 91. אולם ראה י"א, 9 איפה שק"ב דומה לנוסחי ספרד/המזרח.
- 92. י"א, 37; י"ד, 15 אבל זה יכול להיות שיבוש.

2

מהכתב, מכתב ההגות, ומשיטה השטרטית. כאשר לזמנו, ד"ר ברומר טען שזהו כ"י ישר נושן, ד"ר רוזנטל סבר בהיבטו השני שזהו כ"י ישר, וספר המקורו רושם 1250. ד"ר מרדכי גלצר ממפעל הפלוגופיה העברית בדיקה קודקודולוגית מליאה ולדעתו הוא יוראה קדום יותר לכ"י מן אמצע הנאה ה-13 מספר 98a ולכן הוא רושם "מאה 12?" כלומר כ"י נכתב בתחום הספרדי וכל הנראה לא מאוחר משנת 1250.

טיב הנוסחה: קיצור או החבטה: כ"י הוא נוסח בינוני בארכו שאינו מקצר כמו כ"י וגם אינו מאריך כמו נוסחי אשכנז.

קירבה לנוסחים אחרים: כמות מקומות כ"י חולק על כ"י 98 אבל בכל זאת הנוסח הקרוב ביותר אליו הוא כ"י 100 ובר זה כ"י בהיחוד בטוגיא"ד, שורה 15 היכן שיש טעות משותפת בין כ"י וכ"ל. בקרב היואנונים כ"י מקורב לר"ף, ר"א"ש, רבינו מנחם, המגזור, רשב"ק, שבהל"ק, ר"ד, ר"ן על הר"ף, ריב"ב, וריב"ו המשובה. 102 יתר על כן, לפי א.ש. רוזנטל בחיבורו הראשון כ"י הוא אחד מהנוסחים שלא הושפע בכלל ע"י חכמי צרפת ואשכנז. ברור איפוא שכ"י הוא נוסח ספרדי מובהק. זה מוכח מהבידוק הקודקודולוגי, מהקירבה לדאנונים בספר ופרובנס, ומחוסר החשש של חכמי צרפת ואשכנז.

כתב ולשוני: חלים (י"ב, 4); דאיעבד (ט"ו, 2, 5); קאמא (=מאמר, ט"ו, 6).

שיבושים: כ"י איננו כתב יד דווקני, יש בו שיבושים מכל הסוגים - השמות ע"י הדומות, השמטה מילים, מיזוג מילים, החלפת שמות, החלפת אותיות. 103

98. אבל לא דוקא מספרד. לפי הקטלוג של ברומר, כח"י הובא מקהיר.

- 99. י"א, 12; י"ד, 5; ט"ו, 10-11 והשוה גם י"ז, 3.
- 100. י"א, 9, 12-10; י"ד, 4, 10, 17; י"ז, 4, 6.

- 101. ראה י"ד, 4, 5 והשוה גם י"ז, 3.
- 102. ראה י"ד, 17 והשוה גם י"ז, 3.

- 103. י"א, 24, 27; י"ב, 6; י"ד, 12; ט"ו, 10-11; ט"ז, 5, 6-7; י"ז, 7 ועוד.

2

קדמות, 96

מימדים: 27.3 X 36 (17.8-16.8 X 25-24.3).

שורות: 30.

אמצעים לשמירת קו השוליים: הרחבת האותיות א, ד, ה, ה, ד, ל, ס, ר, ה בסוף השורה. הסימן ך הנראה כמו "זלח" הפוך למילוי מקום בסוף השורה כמו בכ"י ב. לעתים קרובות מאד הטופר הפסיק מילה באמצע וכתב אותה שוב בשלימותה בשורה הבאה. במקרים אלה הוא נקט כשתי שיטות: בדרך כלל הוא קוטע את האות האחרונה באמצע אבל לפעמים הוא כותב חלק מהמילה והסימן ה"ל לאחר האות האחרונה של המילה הקטנה. 97

מרות כל השיטות הנ"ל קו השוליים השמאלי אינו כלל וכלל.

וימנים גרפיים שונים: הביטוי "מתני" המופיע לפני כל פסקא כחוב באותיות דולות פי שתיים מהרגיל עם רווחים משני צידי המילה.

ס ההיחית: י, ה, הודמה ללאותרבך ט"ו 16.

גהות שוליים: יש הגהות רבות ע"י מוגיהים שונים בין השיטין ובמיוחד בשוליים - לקו ככתב ספרדי מרובע, חלקו בכתב ספרדי בינוני, וחלקו בכתב ספרדי קודמני.

ציקת המשניות והפסקאות: כל המשניות מופיעות במרוכז בראש הפרק. בנוסף על כך פסקאות קצרות לפני כל סוגיא, חלקן עם לשון המצעה "מתני" באותיות רבות וחלקן יי לשון הצעה אבל עם רווח משני צידי הפסקא.

זכר ומסומן: כ"י הוא כ"י "ספרדי" 98 וכדברי א.ש. רוזנטל ומרדכי גלצר. זה מוכח זא. ראה להלן, הערה 111.

ב. ביח-אריה, עמ' 89. שיטות אלה נפוצות במיוחד באשכנז אבל קיימות גם גירורים אחרים. לדוגמא של השיטה השניה ראה דף 27א.

כחה"י וממילוח השטירה. הרכב זה רוגיל באשכנז ובספרד. 107

היקף כתב היד: ראש השנה ב' ע"ב עד ל"ה ע"א (כמה שורות חסרות בסוף) (דף ו"א-
222ב'); יומא עד פ"ז ע"א (דף 223ב'-270ב');: מוגיגה (דף 271ב'-290א');: ביצה (דף 290ב'-
118ב');: מוגילה (דף 119א'-152א');: מוכה (דף 152ב'-188ב');: מועד קטן (דף 189א'-
212ב');: מענייה עד ל' ע"א (דף 213א'-236ב').

ניקוב ושרטוט: אין ניקוב. יש שרטוט בשני השוליים ולשררות ע"י מכשיר חזי. כל
הקונטרס שרדטס ביחד לפני הקיפול על צד השער של הגליון החיצוני של הקונטרס. זאת
מופעה לא ידועה עד כה בכ"י עבריים אבל שביחה בכ"י לטיניים. 108 הכתב חלוי
מקורי השרטוט.

מימדיו: 27.8 X 22 (21.5-22 X 18.5).

שורות: 32, 34, 35, 36, 37. 109

אמצעים לשמירת קו השוליים: ההתכת האותיות ד, ה, ס, ת בסוף שורה לעתים רחוקות.
גם הסופר של יומא מרחיב אותיות כגון א, ד, ל, ט, ר, ת. לסופר הראשי אין סימני
למילוי מקום בסוף שורה אבל ביומא הסימן // מופיע לפחות פעם אחת בכל עמוד. שני
הסופרים לעתים קרובות מחילים מילה בסוף שורה, קוטעים אותה באמצע אות וחוזרים
על המילה בשלמותה בשורה הבאה. זאת שיטה רגילה באשכנז ובאיטליה. 110 למרות
אמצעים אלה קו השוליים איננו ישר אצל שני הסופרים.

ב"א, עמ' 43, 48.

108. ב"א, עמ' 71 ותערה 134 ובשיחה אישיה בלונדון בינואר 1985.

109. זיכרון, מוגלית, ומלטר לא דייקו בספירת השורות.

110. ב"א, עמ' 83.

ל' = כ"י לונדון (HARL. 5508), BRITISH LIBRARY, קטלוג מוגליות סט' 400

פרה

- לברנט, עמ' 54.
- דק"ס לר"ה, מכו, עמ' ז ותיאוד בעט' 7.
- קטלוג מוגליות-לונדון, כרך ב', עמ' 53.
- מלטר, מסכת הענינה, עמ' ח"ט-י.
- רודונטל, לשמועת הפתיחה, עמ' 247.
- פוקס, סוכה, עמ' ט"ח.
- סגל, מוגילה, עמ' 108-109.

מרה: מרה. מוגליות קובע שהכתב הוא יספרדי מרובע העיטה לסגנון הרבני
= המינוח] ב"א אין זכרון נראים. ראשית כל, הוא בעצמו הבחין בעובדה שכ"ל
נכתב ע"י כמה סופרים. ממברד שהיה סופר אחד למט' יומא וסופר שני לשאר המכתומ.
עניה, מוצאן של הכתב מוטל בספק אבל ברור לגמרי שהכתב איננו ספרדי. מאיד, דף
223ב'-264, נכתב ע"י סופר אשכנזי מובהק והכתב של ההגהות הוא אשכנזי בינוני
מראשית המאה ה'ג. 103 פרופ' ביה-אריה משער שכ"ל נכתב באיטליה או באשכנז בסוף
המאה ה"א - המאה ה"ב אלא שאין לנו דוגמאות של כתב אשכנזי מאותה תקופה.

החומר: קלף 104 המסודר לפי חוק גרורוי: שער, בשר, שער, שער. 105

שטרן קונטרסים: יש מילות שסירה בסוף כל קונטרס. כל שופר כתוב במאוזן ומקושט
במשלש של נקודות או כמה קבוצות של נקודות

קונטרסים: בכל קונטרס יש שמונה דפים = ארבעה גליונות. 106 זה מוכח מכדיקת

103א. כך קבע פרופ' ביה אריה כשבדקנו את כחה"י בלונדון בינואר, 1985.

104. מוגליות קורא לזה SELL. בשעת הבידיקה לא הבחנתי בכך.

105. ב"א, עמ' 41.

106. לפי מוגליות יש 28 קונטרסים של ארבעה גליונות והאחרון מורכב משלושה
גליונות. ברם הוא לא הבחין בכך שהדף הראשון והאחרון של מט' ר"ז נחלשו.

טיב הנוסח: קיצור או הרחבה: כ"ל הוא נוסח בינוני עד ארוך, 112

קירבה לנוסחים אחרים: כאמור לעיל, כ"ל מקורב לכ"ס הטפרדי יותר מכל נוסח אחר. 113 יתר על כן, פעם אחת הוא מקורב לראשוניים בטפרד ופרובנס אף כשכ"ס חולק עליו. 114 ברם לפעמים כ"ל מסכים דוקא עם כ"י 22 העצמאי 115 ובמקום אחר (כ"י 116) יש בו קונפליציה של גירסת 22 עם גירסת נוסחי אירופה. כמו כן, יש קירבה מסוימת בין כ"ל לכ"י ג' 116, לבסוף, בזמנה מקומות כ"ל שומרי על גירסת עיניהם. 117 אם כן, יש לשער שכ"ל הוא נוסח "טפרדי" שגם שאב במידה מסוימת מנוסחי המזרח, ואם תאמר איד כ"י שנכתב כנראה באשכנז במאה ה"ב הוא נוסח "טפרדי" ששאב מנוסחי המזרח, יש לומר שכנראה כל ענפי הנוסח מקורם בתקופת הגאונים בבבל וכפי שהמנוח בקשר לכ"י ג'.

כתוב ולשו: תילים (י"ב, 4); בענו (ט"ו, 9); ניביד (ט"ז, 7); מקרי (י"ז, 2).

שיבושים: יש מספר קטן של שיבושים. 118

כ"ל - התגיה של כ"ל

זמנו ומקומו: לפי פרופ' מלאכי ביז-אריה, כתב ההגהות הוא אשכנזי בינוני מראשי המאה ה-10. המאה ה-10.

טיב הנוסח: קירבה לנוסחים אחרים: ל* מקורב לנוסחי אירופה בכלל ולנוסחי אשכנז בפרט. 119

- 112. ראה י"א, 39 - ומש עשרה חזבונות! מצד שני ראה י"ד, 5 - שבע חזבונות בלבד
- 113. ראה לעיל, הערות 99-100.
- 114. י"ז, 7.
- 115. י"א, 36; י"ד, 30; ט"ז, 5.
- 116. י"א, 36; י"ז, 3.
- 117. י"א, 27; י"ז, 37.
- 118. י"א, 24, 41; ט"ז, 3, 10-11.
- 119. י"א, 2, 36, 37; י"ד, 27; ט"ו, 8, 9; ט"ז, 5.

ניקוד: אין.

סימנים גרפיים שונים: במס' יומא יש הסימן / הנ"ל למילוי מקום בסוף שורה. שם זהויה: יי אצל הטופר הראשי הדומה אבל לא זהה ללאוטובד מס' 16. יי אצל הטופר של מסכת יומא שגם דומה לו"ל. גם השם אלהים שונה בין שני הטופרים: אדיס אצל הטופר הראשי; אדיס במס' יומא.

הגהות שוליים: יש הרבה הגהות בכתב אשכנזי בינוני בכל עמוד של כמה"י גם בין השיטין וגם בשוליים. המגיה לא רק הוסיף מילים ושורות אלא מתק מילים רבות באמצעות קו. פוקס מציין שטופר מאוחר עבר והשתיר אותיות מסוימות בתקופה מאוחרת יותר.

ולקט המשיניות והפסיקאות: כפי שרבינוביץ ומרגליות ציינו, המשינה של כל פרק ורכוז לפני הגמרא נפסקאות מהמשינה פזורה לאורך כל הפרק עם הציון "מתני". פעמים הפסיקא קצרה ולפעמים היא כוללת משינה שלמה כפי שפוקס מציין. הטופר ראשי משאיר רווח של חציבה אחת לפני ואחרי המילה "מתני". הטופר של מס' יומא עתיים משאיר רווח של שתי חזבונות או יותר לפני ואחרי "מתני".

אנו ומקומו: רבו הדעות בנושא זה. לפי רבינוביץ הכתב "נכתב לפי השערת המבניס רוב לשנת ק"י" (1390). לפי מרגליות (ומשם אצל מלטר) כ"ל נכתב בספרד, כנראה ומה ה"ב-י"ג. לפי הכדסס שבמכוון לחצותי כ"י נכתב באשכנז ומאה ה"ג-ד ולכך מסכים אליעזר סגל אלא שלדעתו קיימת אפשרות שהוא נכתב בצרפת, הפרטים וולוקולוגיים מצביעים על אשכנז - הכתב של מס' יומא, כתב ההגהות, הקונטרסים של בעה גלינונה, יצירת שם זהויה, ויי חליית הכתב מהקורוים מוסחז כנראה על חקופה זמנית ויי וכתב ההגהות מלמד שכ"ל נכתב לא מאוחר מראשי המאה ה-10. לכן יש לשער י"ל נכתב באשכנז במאה ה"ב אולם הדבר טעון בדיקה נוספת.

1. כן אמר לי פרופ' ביז-אריה פלוגרין בינואר 1985.

שומרי דפיס: אין שומרי דפיס פורמליים אבל לעתים קרובות מאד הסופר חזר על החיבה האמורנה של ע"ב בראש ע"א של הדף הבא. שיטה זאת אופיינית במיוחד לכ"י מספר 121 והוא גם מצוי במסכתה של הבבלי שנדפסו בספרו לפני הגירוש.¹²²

קונטרסים: בכל קונטרס יש שמונה דפים = ארבעה גליונות כרגיל בטפוז. 22א1 הקונטרסים מסודרים ע"פ חוק גרגוריי: שער, בשר, שער.¹²³

היקף כחה"י: בבלי נרכוח, משנה זרעים ובלבי מועד: ברכוח (דף ו"ב); פאה (דף א21); זמאי (דף א22); כלאים (דף ב22); שביעית (דף ג23); חרומה (דף א25); מעשרות (דף א26); מעשר שני (דף ב23); חלה (דף זכ"ב); עולה (שם); בכורים (דף א28); שבת (דף ב28); עירובין (דף א64); פסחים (דף א85); יומא (דף ו10); ראש השנה (דף ב127); סוכה (דף ב125); חגיגה (דף א146); ביצה (דף א152); תוער קטן (דף ב60); היגיונות (דף ב167); מגילה (דף א75); שקלים (דף ב168) - משנה בלבד). סה"כ 184 דפים.

ניקוב ושרטוט: יש ניקוב בשוליים הפנימיים בלבד, כארבעה ס"מ מן הכתב. יש שרטוט במכסיר חזר בכל דף בנפרד גם לשורות וגם בשני הצדדים של כל עמודה.

מידות: כ"י מונומנטלי: 35.4 X 44.5 X 124; יש שתי עמודות בכל עמוד, כל עמודה ברוחב 11 ס"מ.

121. בינה-אריה, עמ' 60-59 והשוה לכ"י ג' 12 בנספח, הערה 137.

122. דימיטרובסקי, שרידי בבל, עמ' 30, 43.

122א. בינה-אריה, עמ' 43, 46.

123. שם, עמ' 41.

124. המידות הרושמים אצל זק"ש הם כנראה מידוי הכתב בלבד ואף מידים אלה אינם מדייקים.

א = כ"י אוקספורד-גולדאנה 23. opp. add. fol. קטלוג נויבאור-קארלי, מס' 366 ספרות:

1. חת"י א, שם הגולולים, מערכי ספרים, אות ג', "גמרא" 120.
2. רנ"נ קורנרלי, ביה נתון, וויטן, חת"י ד.
3. לברנט, עמ' 23, 63.
4. דק"ס לברכות, מבוא, עמ' 78-79; לביצה במבוא עמ' 11 ועמ' 101-112; לחגיגה עמ' 95-96; למועד קטן עמ' 109; לחנוכה במבוא עמ' 3; לר"ה במבוא עמ' 1 ותיאור מלא בעמ' 6-7.
5. קטלוג נויבאור-קארלי, כרך א', עמ' 78-79.
6. מלטר, חת"י, עמ' ח'.
7. רודנסקי, לעריכה, עמ' 1-3.
8. נאה, גמרא שלמה, במבוא של הרב כשר, עמ' 21.
9. זק"ש, משנה זרעים, עמ' 68-69.
10. רודנסקי, לשמועת הפתיה, עמ' 247.
11. גולדברג, שבת, עמ' מ"ה.
12. פוקס, סוכה, עמ' ט"ז-ס"ה.
13. טגל, מגילה, עמ' 215.
14. גולדברג, עירובין, עמ' ג"ג-ג"ד.

הכתב: ספרי מרובע. לא מצאתי כתב דומה.

החומר: קלף דק נשובה - vellum. צד השער משופשף היטב אבל עדיין צהוב יחור. הרבה מהשוליים נחמרו במקצת או כליל.

שומרי קונטרסים: יש שומר קונטרס מאוץ ומקושט בשלש נקודות " בטרף כל קונטרס. לפעמים (דף ב128, ב152) שומר הקונטרס נחמד אבל שלש הנקודות שרדו. לעתים (דף א264, ב280, ג288, ד296, ז144, ב160, ב168, ב176) גם המילה וגם הנקודות נחמרו.

120. רנ"נ קורנרלי במבוא לבית נתון גם ספנה לחת"י א, פתח עיניי ליטא ס"ט ע"ב: "דבש"ס של קלף כ"י נוסחת היא בטורגין ל"ג והיאבא אמר וכו' אחא" אולם אין שום הוכחה שהחת"י א' המכוון שם לכ"י א'.

שם ההגיה: יש כמה וכמה צורות שונות:

י"י עם רי"ו הפוך בצד שמאל הדומה ללאוטרכב ס"י 14.

י"י הדומה ללאוטרכב ס"י 63.

י"י כמו לאוטרכב ס"י 58.

י"י אין צורה כזאת אצל לאוטרכב.

הגהות שוליים: בהחשב בגודלן של כמה"י יש מספר קטן של הגהות. רובן נעשו ע"י הסופר בעצמו באותו כתב ובאותו זמן אבל באותיות קטנות יותר. הסימן י"י מופיע הן על ההגהה והן על המקום המתאים בטקסט.

חלוקת המסגרות והפיסקאות: נויבאור רשם שהמסגרות של כל פרק באות לפני הגמרא 132 ברגס הוא לא יקי. בעל זק"ס כבר עמד על העובדה ששיטת החלוקה איננה אחידה לאורך כ"א. והרי דבריו במבוא למס' ר"ה: 133

"ובכל הכבוד כחובבים המשגיחים מכל הפרק בראש ופרק לבד ממס' מגילה שהיא כמו בדפוס וכן מסכת מענייה נחלקו הפרקים למסגרות קטנות ונסדרו כל אחת במקומה אצל השקלא וטריא שלה."

פוקס הציף שאף במסכת מוכה יש מוסר עקביות בהצגת המסגרות: בפרקים א', ג', ר', ה' המסגרות עומדות בראש הפרק ואילו בפרק ב' המסגרות מחולקות בתוך הגמרא. יתר על כן בפרק א' רוב המסגרות מופיעות גם במקומן והוא הדיון עם משנה אחת בפרק ד'.

פוקס הוא הראשון שהבחין בעובדה שבכ"א יש כמה דרכים להציג פיסקא: "הפיסקאות בהחלפת כל סוגייה מסומנות ע"י 'מתני' ו'באמצע ע"י 'פיסי'". מאידך, המצב שונה במס' ראש השנה. בכל המסכת הניטוי 'פיסי' מופיע רק פעמיים (דף 131ב) = ר"ה כ"א ע"ב שורה 16: דף 133א = ר"ה כ"ז ע"א שורה 4) ובשני המקרים מדובר בסוגיא חדשה ועצמאית. יתר על כן, יש פיסקאות בכ"א בלי כל לשון הצעה. למשל באותו דף 131ב = כ"א ע"ב שורה 5 יש פיסקא "על שני חזשים מחללין את השבת וכו'" בלי 'מתני'.

והשוה לגולדנברג, אבל הוא כנראה מתייחס אך ורק למס' שבת.

133. ומשם אצל זק"ס.

שורות: 73 בכל עמודה. 125

אסירת קו השוליים: השוליים ישרים מאד בכל עמודה וזאת משום שהסופר השתמש בחרבה אמצעים כדי לשמור על קו ישר. הרחבת האותיות א, ב, ד, ה, ל, ס, ע, ת בסוף שורה, השארת רווח לפני: המילה האחרונה. המימנים 'אז' למילוי מקום מופיעים לעתים מכופפות וכנראה הם חלקים של האות ש"ן וכרגיל בספרד. 126 לעתים קרובות הסופר כותב את האות הראשונה או שתי אותיות של מילה בסוף שורה וחוזר על כל המילה בשורה הבאה. 127 אולם כשהשורה הבאה מתחילה כש"ן או אלף יש חצי ש"ן או אלף בסוף השורה. שיטה זאת רגילה דוקא באשכנז ואיטליה 128 ואולי מכאן רמז שהסופר בא מאשכנז או איטליה דבר שנרמז גם מטיב הנוסח (ראה להלן). דחיסה האותיות בסוף שורה. 129 יש הרבה קיצורי מילים בסוף שורה אף כשאותו קיצור אינו רגיל בה"י - זאת תופעה נדירה. 130 כרגיל בספרד, הסופר לעתים כותב את סוף המילה במאוזן מעל סוף השורה כצורה זאת. 131

ניקודי: אין.

אימנים גרפיים שונים: החילת הפרק במסגרות ובגמרא כמובנה באותיות רבתי הגדולות פי שתיים או יותר מהרגיל והוא הדיון למילים "מתני" או "פיסי" המופיעות לפני פיסקא. כחוצאה מכל, יש אוור לבן יפה מסביב למילים אלה.

- 121. זק"ס כותב "בדרך כלל" אבל אני לא מצאתי דוגמא למספר אחר.
- 122. בתי-אריה, עמ' 88.
- 123. שם, שם, זה רגיל בכל האיזורים.
- 124. שם, עמ' 89.
- 125. שם, שם.
- 126. שם, שם.
- 127. שם, שם.
- 128. שם, שם, עמ' 102.
- 129. שם, שם.

בעל זק"ט בעצמו סבר בטובא לר"ה שכחב היד ינכתב בלי שום ספק עוד באלף החמישי ודעתו הוראה ע"י מלטר (במאה האחת עשרה או הששים עשרה), כשר (במאה החמישית או עשירית באלף החמישי), ונק"ש. מלטר אף חידש שכי"א כחוב באותיות מזרחיות קטנות ומרבעות. ברם הכריקה הקודקודגית הניל מוכיחה שאף אחד מהחכמים האלה לא צדק. אין שום צל של ספק שכי"א נכתב באזור "ספרד". זה מוכח מהכתב, הרב הקונטרסטים, השיטה לשמירת סדר הדפים, והאמצעים לשמירת קו השוליים. באשר לזמנן, הכתב מלמד שכי"א נכתב כנראה במאה הי"ד או הי"ג, ואמנם בשעת בדיקה כח"ה באוקספורד נחמדל מזלי רפגשתי בפרופ' מלאכי ביח-אוייה, מומחה לרביים בעניני קודקודגיה. לפני שחזרתי אח זעתי הוא בדק את כי"א ופקו שכי"א נכתב באזור "ספרד" במאה הי"ד-ט"ו.

טיב הנוסח: קיצור או הרחבה: ז"ו נוטח ארוד כמו כי"מ וכי"ו האשכנזיים.

קירבה לנוסחים אחרים: במספר מקומות כי"א מקורב לכ"י מכ או ג' או 135, 22 אולם אין ספק שכי"א הוא נוטח אשכנזי מובהק המקורב באופן קבוע לכ"י וכי"ו ובמיוחד לכ"י ולפעמים אף ל-ל, דפ קב, ילק"ש, אר"ז, ורש"י. כמו כן, בספרו על מס' פשוט א"ש. וז"ל טי"ו או כי"א יו"ו עט כי"מ, כי"ו ויעו"ו נוסחיה שישפיע: מכתב המודש של חכמי ירפת ואשכנזי. עובדה זאת תמוחה לכאורה כי הוכחנו לעיל כי מבחינה קודקודגית כי"א נכתב ב"ספרד" במאה הי"ד-ט"ו. ברם אין הדבר הזה צריך להתחיה. הרי החל מימי הרמב"ן ובמיוחד בימי הר"ש נהדקו הקשרים בין אשכנז-צרפת וספרד 137 וככל הנראה סופר ספרדי העתיק כי"א אשכנזי שהגיע לידינו. מאידך אולי גם כי"א הספרדי וגם נוטחי אשכנז שאבו מנוטח בבלי משותף - וראה מה שכתבנו לעיל על כי"ג ועל כי"ל.

כתיב ולשון: חליט (י"ב, 4): חאנא (ט"ו, 10-11): מקרי (י"ז, 2).

שיבושים: יש מספר מצומצם של שיבושים. 138

134. א. כד וטוס ברוטט של המכוון למצלומי כי"י עכריים מבלי לציין איור גיאוגרפי.

135. י"א, 12, 21, 25; י"ז, 3.

136. י"א, 9, 13; י"ג, 5; י"ד, 4, 5, 9, 10, 17; ט"ו, 7, 8, 9; ט"ז, 5, 7.

ובלי "פיסי" וכעבור כמה שורות יש הבריטוי "פיסי" והבריטוי "מתני" א"ס כן, יש לפחות שלש דרכים להצגת פיסקא בכי"א והדבר טעון בדיקה יסודית לאורך כל כח"ה.

קולפוין ובעלים: אין קולפוין אבל יש עדות לשני בעלים שונים בשלישה מקומות במח"ה 134. בעמוד השער כתוב בכ"י בינינו: הצעיר אברהם בכ"ר יצחק לוי אבוקראט נ"ע קניתי זה הספר/והוא תלמוד זרעים ומועד גמרא והשנינות פה מצרים השי"ז [=1537] ליצירה/במחשבים מידי ושנים לסטור"ה השי"ה יזכני להגות בו אני וזיעי/וזרע זרעי מעתה ועד עולם "ארי"ר [= אמר וכו' יהי רצון].

בדף 141 = סוכה ל"ג ע"א כתוב בשוליים בכתב מרובע: "קניתי זה הספר מאת הגביר/ אבוקראט הרופא באלף/פרטות בשנת המקפ"ו [=1826]/הצעיר רפאל צנוע ישל [= יחי שמו לעד או יהי שמו לעולם]."

ובדף 177 = מגילה י"א ע"א כתוב בשוליים בכתב מרובע שונה: "אני קניתי אותו מיד/הגביר אבו קראט/אלחכים".

צ"ע למה שתי הכתובות האחרונות נכתבו בידיים שונות. מכל מקום שלש הכתובות מלמדות שכי"א נשאר אצל משפחת אבוקראט במשך שלש מאות שנה. ההיד"א ראה את כח"ה במצריט במאה ה"ה כפי שהיא מעלי גב"ה הידידית. ראמאט רמאה הפישק-עשרה כח"ה יי הובא לירושלים ונסמך לרנ"ג קורדנל כפי שהלה מוסר בתקומתו לבית נתן: "כי ממצרים הובא הש"ס הניז' הנה ע"י חכ"ס א' כמו"ה יקותיאל הלוי ז"ל". לבסוף, קורדנל מכר את כח"ה לספריית הבודליאנה באוקספורד לפני שנת תרל"ט לפי עדותו של בעל זק"ט במס' ביצה.

זמנו ומקומו: בהקדמה לבית נתן רנ"ג קורדנל כותב:

"והגם שאני יכול להעיר על זמן כתיבתו מ"מ מהותו וחזונו מוכיח שהוא זמנו קודמו קודם שיצא מלאכת הזפוס בעולם ולדעת קרוב הדבר שש"ס הנוכח היה נמצא ביד הרמב"ם (כי ממצרים הור"י ז"ל) כי כן מזכיר הרמב"ם פט"ו מה' מלוה ז"ל והגיע לידי במצרים מקצת גמרא ישנה כחוב על הגוילים כמו שהיו כותבים קודם לזמן הזה בקרוב חמש מאות שנה..."

כמוכן אין להצעה זאת שום שו"ש כפי שרבינוביץ (מבוא לדק"ס לברכות), כשר, וטול הדגישו.

134. קורדנל ונוביארה החיטנו במקום אחד, ורבינוביץ בשנים, זק"ש בשלישה.

1. CATALOGUE ASSEMANI, VOL. I, ROME, 1756, PP. 104-105.
2. אוסף כתבי היד של החלמוד הגבלי בספריית הוטיקנו ברומא, סדרה "א", כרך 11, ירוסללים, תשל"ב, 140.
3. רודניטל, לשמועת הפתיחה, עמ' 247.
4. פוקס, סוכה, עמ' ס"ד.
5. טגל, מגילה, עמ' 110-111.

הכתב: אשכנזי מרובע. לא מצאתי כתב מרובע דומה. הלק מארבעת הפרקים הראשונים של פסחים חסר והושלם בכ"י אשכנזי בינוני.

החומר: קלף לפי אסימני וכך ברור ממחזורת הצילום.

שומרי קונטרסים: באופן כללי יש שומר במאוזן וכוף כל דף שמיני בצד שמאל למטה. ברם לפעמים יש שומר באמצע העמוד (217ב'), או מיד מתחת לסקטט, או בשורה האחרונה של הסקטט (140ב', 142ב'). יתר על כן בהרבה מקרים פלות השמירה באות שלא במקום הצפוי - לאחר 4 דפים (287ב', 283ב', 103ב', 107ב'). לאחר 6 דפים (193ב'), ואף באי-סדר מוחלט (139ב', 140ב', 142ב', 151ב'). לכן הדבר צ"ע נוסף.

קונטרסים: סגל כותב שכ"י "מורכב מקונטרסים של שמונה דפים" ברם אין הוא מצייין מקור לעובדה זאת. אמנם לפי רוב מילות השמירה יש שמונה דפים = ארבעה גליונות

- י"ז, לפני 3, 4, 6.
- י"א, י"ג, 31; י"ד, 8; ט"ו, 7; ט"ז, 5.
137. ראה הספרות בסוגיא י"ב, מדור הנוסח והלשון, הערה 17.
138. י"א, 31; י"ג, 8; ט"ו, 7; ט"ז, 5.

139. משום מה גם לכרכט עמ' 74 וגם בעל דק"ס נמבוא לבי"ב לא כלל את כ"י 134 בדישמויותה של כ"י של החלוקה בוטיקנו. יתר על כן, בעל דק"ס לא השתמש בו לר"ה (כי טרם הורשה לו להיכנס לספריית הוטיקנו), מלטר לא השתמש בו לנט' הענייה, ונאה לא השתמש בו למט' פסחים.

140. מהדורת צילוח זאת אינה כוללת את מט' פסחים משום שא.ש. רודניטל היה אמור לבלול אותה במחזורת מזעית של מט' פסחים. אני עינית בסרט של מט' פסחים במכון למאמנותי כ"י עבריים.

בקונטרס כרגיל באשכנזי. 141. ברם מכיון שיש הרבה יוצאים מן הכלל יש צורך לברר א כחה"י גופו.

היקף כחה"י: 142. מסכת פסחים (דף 2א'); מסכת יומא בי ע"א - כ"ו ע"א, כ"ח ע"ב - ל"ה ע"א, ס"ד ע"א - ע"א ע"א (דף 70לר) ונדף 167 בסוף כתוב אשכנזי בינוני: "בבאן חסר הרבה סוף מסכת יומא וכמעט כל מסכת ראש השנה" והחישוב מעלה שנעשה וחצי דפים חסרים וצ"ע; ראש השנה כ"ח ע"א עד הסוף (דף 88א'); מסכת מגילה (דף 164ב'); מסכת חגיגה (דף 186א'); מסכת מועד קטן (דף 202א' עד 222ב' = סוף כחה"י). בסוף הענייה, סוכה, חגיגה ומועד קטן יש חשבון הפרקים ומטרת הפרקים. לדוגמא בסוף מו"ק: "סליקא לה מסכת מועד קטן פירקאה תלמא ומטרתה וסימניהו משקיא [= משקיו] מאן דהפך] = מי שהפך [אילו] = ואלו".

ניקוב ושרטוט: יש ניקוב במכשיר חד בשתי הקצוות של כל גליון. יש שרטוט בכל גליון אבל שיטת השרטוט טרם נבדקה.

מימדים: הדבר טרם נבדק.

שורות: 38 רוב הזמן. לפעמים 39 או 40. עד דף 138 יש שתי עמודות לכל עמוד, אח"כ הדבר מחולק כמה פעמים בין שתי עמודות לעמוד שלם. מדף 154 ואילך יש עמוד שלם עד סוף כחה"י.

אמצעים לשמירת קו השוליים: הרחבת טאחיות. א. ב, ה, ז, ט, ר, ח בסוף השורה או באות השניה לפני סוף השורה. לעתים קרובות מאד החילת הטילה ונטיוח האות הראשונה מופיעה בסוף השורה וכל המילה בשורה חבאה. לפעמים האות הראשונה הנ"ל מקוטעת בגון חצי א, מ, או ש וכרגיל באשכנזי. 143.

141. ביח-אריה, עמ' 48.

142. רשמתי את מספרי הדפים בכחה"י ולא את מספרי העמודים במחזורת הצילום.

143. ביח-אריה, עמ' 39.

בר ששון תמצית¹⁴⁴ בצד שמאל של המסודות במאונך כחוב בכתב יד ילדוני: "שלוש לך דודי¹⁴⁵ ה"אל בר אברהם מני יצחק בר שלמה...^{144א}

בראש כתב היד לפני מטכת פסחים כחוב בכתב בינוני: "זה הפרד של הצדקה דק"ק מאלבנדורג". העיר MAHLBERG נמצאת בדרום-מערב גרמניה ע"י העיר LAAR. היא נזכרת לראשונה בשנת 1217, נחפזה לעיר מלכותיה בשנת 1241, ומיושבת עד היום הזה.^{144ב}

זמנו וטקסו: כ"ו נכתב באשכנז. זה מוכח מהכתב, מכתב ההגהות, מהרכב הקונטרסים, מהאמצעים לשמירת קו השוליים ומהשם מאלבנדורג, לפי הפרטת של המכונן לתצולמי כ"י עבריים, כ"ז נכתב במאה הי"ד והכתב הבינוני נכתב במאה הי"ו. אולם ד"ר מלאכי ביה-אריה וד"ר מרדכי גלצר ממפעל הפליגורפיה העברית סבורים שכתב נכתב במאה הי"ג או קודם לכן. כדי לקבוע מסמדים בובר יש צורך לבדוק את כתב¹⁴⁵ המקור.

טיב הנדפוס: קיצוד או הרחבה: כ"ו הוא נוסח ארוך כמו כ"א וכ"ט.

קירבה לנוסחים אחרים: נכמה מקדים כ"ו מקורב דוקא לכ"א או 22 המזוהים.¹⁴⁵ ברם אין ספק שבאופן כללי זהו כ"י אשכנזי מובהק המקורב באופן קבוע לכ"ט וכ"א ואף ל-ל', דף קב', ילק"ש, אר"ז, ורש"י¹⁴⁶. יש לציין במיוחד את הקשר ההדוק בין כ"ט וכ"ו - בחמישה מקומות רק שני נוסחים אלה זהים¹⁴⁷ ובמקום אחד יש טעות משותפת ביניהם.¹⁴⁸ יש להניח שהם צאצאים קרובים של אותו אב-נוסח.

143א. ד"ר מרדכי גלצר מציע שאולי היה כתוב: "שלוש/יח"אל" גר' אברהם ו"שלוש איננו שם כי אם סיום וזאת משום שהשם "יח"אל ב"ר אברהם" נוכח וכחולב הקדשה שנוביא להלן. כדי לבדוק השערה זאת יש צורך לבדוק את כתב היד גופו.

144. נסגל לא דייק בפרט זה.

144א. שלש שורות נוספות דורשות עיון נוסף בגוף כתב¹⁴⁹. לא מצאנו את השמות האלה בספרי העזר המצויים. יח"אל ב"ר אברהם, אביו של ר' נתן ב"ר יח"אל בעל הערוך, ממ ברומא קודם לישנת 1070, אבל ברור שכ"ו מאוחר מהמאה הי"א.

144ב. לפי 807 P. 11, 1970, S. 807. GERMANIA JUDAICA. VOL. 11, 1970, P. 807. העיר לא רשומה בספרי עזר בגרמניה.

145. י"ג, 5; י"ז, לפני 7.

146. ראה מ"מ בתיאור של כ"א, הערה 136.

147. י"א, 13; י"ב, 14; י"ג, 8; י"ד, 21; י"ז, לפני 3.

ניסוד: ארי.

סימנים גרפיים שונים: כמה וכמה פעמים הוספר סידור את הכתב בצורה גיאומטרית: כשני משולשים (דף 93א), במור אחד באמצע העמוד (דף 142ב), כמשולש לחצי עמוד (דף 151א), בקצוות ובאמצע כשרוב העמוד ריק (דף 151ב), במשולש טורים כמו שירה (דף 171ב, 184ב), בצורת עץ המורכב ממשולש על גבי משולש (192ב-193ב) במשולש עמודים רצופים), במשולש (דף 201ב), בצורה כזאת \sum (דף 208א) ועוד. יש לציין שצורתו העץ מופיעה דוקא בחגיגה י"ב-י"ג בפרק אין דורשין ובגורן שהצורה המיוחדת באה להציג את הדיון ברקיעים וכוונתה.

באתר מרפדים האלה (דף 192ב) משהו צייר שתי אריות ושני צידי העץ. בהמשך צייר את צידי חלקים שונים של אריות כדף 210ב, 212א, 216א. ברור למדי שציורים אלה לא צוירו ע"י הסופר הודאי ושמו האחרונים צוירו ע"י תלמיד צעיר שלמד מן כתב¹⁵⁰.

שם החזיה: ¹⁵¹ כשהיו"ד למעלה מחובר ליו"ד השגאלי. אין צורה כזאת אצל לאוטרנד.

הגהות שוליים: יש מספר גבוה של הגהות בין השיטין ובשוליים בכתבים אשכנזיים בינוניים שונים.

חלוקת המשניות והפסיקאות: כל המשניות מופיעות במרוכז בראש הפרק כפי שפוקס נסגל ציינו. הפסיקאות מופיעות בלי לשון הצעה אבל הסופר הזגיש שהן פסיקאות ע"י השארן וררתיט לענין ואחריתן וכתובת גרשיים בסוף הסוגיא הקודמת ובסוף הפסיקא.

קולופון ובעלים: אין קולופון אבל בעמוד האחרון יש כמה וכמה שמות. מסוף ההדרן א"ר תנינא בר פפא וכ"י הסופר המקורי כותב: "רפרם בר פפא" שלום/143א בר' אברהם/שגגדל, לחתט". למטה לאחר כל ההדרן כחוב בכתב מרובע קטן יותר: "יהודה בר יוסף". באמצע המסודות לט"ק כותב אשכנזי בינוני פטיס "דוד

11

J. FURST, "HANDSCHRIFTEN DES TALMUD", DER ORIENT, XII (1851), COLS. 155-156.

B. BEER, "WISSENSCHAFTLICHE AUFSÄTZE: EINIGES ÜBER MÜNCHNER HEBRÄISCHE HANDSCHRIFTEN", MGWJ VI (1857), PP. 455-459. 107-98, 59-55 ע"מ לברכת.

M. STEINSCHNEIDER, HB, VOL. V, NO. 23 (SEPT.-OCT. 1862), P. 121. 8 (בקורת על לברכת).

M. STEINSCHNEIDER, "HANDSCHRIFTEN DES TALMUDS", HB, VOL. VI, NO. 32, P. 39-41. (MARCH-APRIL 1863).

H. GRAETZ, GESCHICHTE DER JUDEM, 4TH ED., VOL. 8, LEIPZIG, N.D., P. 9. 10 ע"מ = שפ"ר, חלק ששי, וראשון, חר"ת, ע"מ 11 בסוף הערה 4.

11. רנ"ג רבינובנין, חמג"ד ט' (1865), ע"מ 294 ואילך; ונדק"ט לברכת ע"מ 18-15, 35-27; ונדק"ט בסוף ח"ל שקלים, ע"מ 86-84.

12. שלמה זלמן טויסקי, נוה שלום, חלק א' (= סוד חנאים ואמוראים ומסכת אבות על פי כ"מ), מינכען, חר"ב; מלאכת שלמה, מסכת שקלים, מינכען, חר"ו; מלאכת שלמה, חלק שני, מסכת חר"ו, מינכען, 1521879.

M. SCHWAB, "UN MANUSCRIT HEBREU-PARISIEN A MUNICH", CONGRES PROVINCIAL. 13. DES ORIENTALISTES FRANCAIS - 1874, PARIS, 1875, PP. 54-68.

14. E. RENAN, LES ÉCRIVAINS JUIFS FRANCAIS DU XIV SIECLE, PARIS, 1893, P. 65.

15. HEINRICH FLESCHE, DIE HERSTELLUNG DER STIFTSHUTTE, 1893 HAMBURG, 1893 (מהדורה של ברייתא זמלאכת המשכן ע"פ כ"מ עם חר"וים ופירוט בגרמנית).

16. שטיינשניידר, ע"מ 60.

17. H. GROSS, GALLIA JUDAICA, PARIS, 1897, PP. 533-534.

18. M. LIBER, REJ VOL. 55 (1908), PP. 100-101.

152. אבל בע"מ האחרון נ"דבר אל הקורא" הוא חותם: "בשלשה ימי הגבלה חר"ת" לפ"ק.

11

כתוב ולשון: חיליים (י"ב, 4); בעון (ט"ו, 9); מקרי (י"ז, 2).

שיבושים: יש מעט מאד שיבושים בכ"מ.

מ = כ"מ מינכען 95

149: ספרות:

1. חזק"א בארבעה מספריו: מעגל טוב השלם, מה"א א פריימן, ירושלים, חר"ז, ע"מ 13; שער יוסף על מס' הוריות, לייוררר, חק"ז, דף ה' ע"ב; סוף ספר שמחה הרגל, לייוררר, חק"ב (= מס' גרים ע"פ כ"מ) 159; שם הגדולים, מערכת ספרים, ערך "גמרא".

2. ר' נתנאל רוייל, קרבן נתנאל על חז"א, קולטורא, חק"ז, יתוף (= דף קנ"א 151).

3. LILIENTHAL, "BIBLIOGRAPHISCHE NOTIZEN ÜBER HEBRÄISCHEN MANUSCRIPTE DER KÖNIGLICHEN BIBLIOTHEK ZU MÜNCHEN", AZDJ, VOL. I, NO. 23 (AUG. 18. 9. 1838), BEIPLATTE, P. 92, MS. NO. 18.

4. אפרים משה פיינער, חלמוד בבלי, מסכת ברכות עם חר"וים אשכנזי, בערלין, ו"ב, המבוא, ע"מ 9, בהערה 151.

14. י"א, 21.

14. אינני כולל תיאורים קצרים ומבוססים על בעל דק"מ כגון מאיר שמה פלדנר, קדוקי סופרים, מסכת גיטין, נ"ו ירוק, חש"ל, ע"מ 9; "BEST", SHAMMA FRIEDMAN, SELER IN TWO NEW EDITIONS", JEWISH EXPONENT (PHILADELPHIA), OCT. 6, 1872 P. 6. כ"מ כ"ו אינני כולל דברי פולמוס אישיים שכתבו ע"י אלעזר גולדשמידט (לא הרמז שטרק - ראה, DIE MÜNCHENER TALMUDHANDSCHRIFT ETZ., 1912, 276, הערה 21).

15. ומשם ע"י ר' יעקב גרייטורג בספר נחלת יעקב, פירורא, חק"ג, דף מ"ה ע"ב - י"ח ע"ב יחד עם פירוש ומשם בבבלי דפ"ו וילנא. הנוסח של נחלת יעקב נדפס שוב מדרש אגודת בראשית, זילנא, 1802, דף ט"ז ע"א - ט"ח ע"ב. גם מיכאל היגער, שבע סבתות קטנות, נוריאק, חר"ץ חזר וחתהיק את מס' גרים מכ"מ. ההוצאה הראשונה שמחת הרגל נזכרת ע"י חזק"א בשם הגדולים, מערכת ספרים, ע"ד "גרים". על השימוש ל'חזק"א בב"מ ראה גם מאיר בנייהו, דני חיים יוסף דוד אורלאי, ירושלים, חש"ט, מ' פ"ב-פ"ג, ק"ב.

15. וראה ר' יוסף זאושטאט, עץ יוסף על מס' ברכות, ביצה, ומגילה, קארלסרוה, ק"ג, דף ט"ג ע"א שחוקף את הגירסא הנחלת בקרבן נתנאל והגמון של ר' נתנאל בהשגה בסוף הספר, דף ט"ו ע"ב.

16. ספר זה נדיר ביותר. דברי פיינער מובאים בקיצור ע"י לברכת, ע"מ 56.

הכתב: למשנה: אשכנזי מרובע; לתלמוד: אשכנזי בינינוני גותי.

התומד: קלף.

שומרי קונטרסים: יש שומרים מאוזנים או מאונכים בסוף כל קונטרס. שומרים מאונכים אופייניים לכי"י אשכנזיים. A152

קונטרסים: 153 יש שמונה זפים = ארבעה גליגונות לקונטרס כרגיל באשכנזי בימי הביניים. 154 והקונטרסים מסודרים ע"פ חוק גרונזי: שער, בשר, שער עם צד השער בתחילת הקונטרס. 155

היקף כתיב: יש תיאורים אצל פיננער, בער, רבינוביץ נוק"ס לכרכוח עמ' 27 ואילך, טריטיק למס' שקלים עמ' ג', שוואג, אלטשולר, שטרק, ובמפתח למס' הצילים שנרפסה בירושלים.

ניקוב ושרטוט: יש ניקוב בכל שורה, ניקוב כפול בשוואות ארוכות, ושרטוט בעפרון בכל גליון משני צדדיו.

מידים: 27.8 X 21.5 לפי זק"ש עמ' 69 ומידים הכתב של עמודי הגבלי הם 23.5 X 15.4 לפי שטרק עמ' 17.

A152. ביה-אריה, עמ' 51 ולוח מס' 9.

153. חלק מהפרטים האלו לקוחים מהשאלון על כי"ם שבמפעל הפלילוגרפיה העברית. אני מזוהה לידיו: ז"ד מהדרי גלצר שאיפשר לי לעיין בשאלון.

154. ביה-אריה, עמ' 43, 48.

155. שם, עמ' 41.

19. M. ALTSCHÜLER, ORBIS ANTIQUITATUM, PARS III, TOMUS I, DIE PFERSEE-
HANDSCHRIFT, HEFT I, LEIPZIG UND WIEN, 1908
(הכולל צילום של כי"ם דף ו'א-
'א18).

20. MAX L. MARGOLIS, THEOLOGISCHE LITERATURZEITUNG, VOL. 33 (1908), NO. 22, 20
(בקורה על אלטשולר).
21. L. STRACK, DER BABYLONISCHE TALMUD ETC., LEIDEN, 1912, EINLEITUNG, 111-111vii
(מבוא לתהדורה הצילום של כי"ם).

22. (בקורה על שטרק), PP. 39-40, (1914), VOL. 17 (1914), ELBOGEN. ZHB,

23. י. ג. אפשטיין, ידועות תמכון למדעי היהדות, ב' (תרפ"ה), עמ' 5-8.

24. מלטר, תענית, עמ' ט.

25. האר"ש לייבמן, מבוא לדיקדוקי סופרים של הרב הימאן לנדריט ונזיר, שיקאגו, תש"ג, עמ' 4-1 (= המבוא לכי"ם, מס' 29 להלן).

26. אפשטיין, מבוא, עמ' 912, 922, 1209, 1269, תע' 2.

27. גולדזברג, אהלות, עמ' ט"ז, ל.

28. נאה, גמרא שלמה, המבוא של הרב כשר, עמ' 20.

29. מחזורת צילום. ירושלים: תל"ם עם המבוא תל"ם של פרופ' לייבמן ופרייה לפי זכ"ר וילנא.

30. זק"ש, משנה זרעים, עמ' 69-70.

31. רונטל, לשמועת הפתיחה, עמ' 246-247.

32. גולדברג, שבת, עמ' מ"ד.

33. פוקס, סוכה, עמ' ס"ה-ס"ו.

34. רונטל, ע"ז, עמ' 135-138.

35. מיליקובסקי, סדר עולם, כרך א', עמ' 42-44, 98-99.

36. סגל, מגילה, עמ' 109.

37. פרידמן, לאילן, עמ' 105.

38. גולדברג, עירובין, עמ' ט"ס-נ"א.

ג

טבת בשנת ק"ג = 15/11/1342, ולא שנת 1343 כפי שרשום ברוב הספרים.
לדיון בסופר ונבעלים הרבים ראה לבוכט, המאמר של שטיינשניידר, גרץ, דק"ס לברכות,
שוראב, רנן, גרוס, לינר, שטרק, וזק"ש. 156

זמנו ומקומו: כ"ט נכתב בשנת 1342. באשר למקומו אין ספק שהוא נכתב בחתום
האשכנזי. זה מוכח מהכתב, שומרי הקונטרסים, הדרכ הקונטרסים, קולופון ובעלי
ועוד. ו"ד מרדכי גלצר מעליה אפשרות שכ"ט נכתב בצורת מכיון שאפשר להבחין בין
שני צדדי המלף, פוט שאיננו אויפייני לאשכנזי. 156. ברט, הוא מוגיש שזאת
אפשרות בלבד.

טיב הנוסח: קיצור איז הרחבה: כ"ט הוא נוסח ארוך כמו כ"א וכ"י.

קירבה לנכונות אחריים: כ"ט הוא כ"י אשכנזי מובהק המקורב באופן קבוע לכ"א
וכ"י זאף ל-ל', דפ' קב, ילק"ש, או"ז, ורש"י. 157. יש לציין במיוחד את הקשר
החזק בין כ"ט וכ"י כפי שהוסבר לעיל. 158. ויש להניח שהם צאצאים קרובים של אותו
אב נוסח.

כתוב ולשוו: חילים (י"ב, 4).

שיבושים: רבינוביץ בדק"ס לברכות (עמ' 34, הערה י"ב). שטרק, גולדצוג במבוא
לאהלות, שבת, ועירובין: ורזונטל במבוא לע"ז כבר הזגישו שכי"ט מלא בשיבושים
כרימון, ואמנם גם בפרקינין יש מספר גבוה של שיבושים מכל הסוגים. 159

156. יש זק להוסיף שפרט אחד שלבוכט החליט ב: קשות (עמ' 99 ואילך) החבר
בינתיים כשמש בצהר"ס. החז"א ור' נחמאל וייל כתבו שהם ואן אח כ"ט בעיר
פרשא/פערשא/ פורשי ולבוכט שאל אם הכולנה ל-PERSEE או ל-BRESCIA. ברור מאד
מספר מעגל טוב של החז"א - שיצא לאור בשלימותו רק ב-1934 - שהחז"א התכוון ל-
PERSEE באשכנז הנוצחא צפונה מן העיר אינשפאך = INNSBRUCK וזאת התפה שם לאתר
החזומה.

- 156א. השדה ביה-אריה, עמ' 22-25.
- 157. ראה מ"ט בחיאור של כ"א, הערה 136.
- 158. ראה מ"ט בחיאור של כ"י, הערות 147-140.
- 159. ראה למשל י"ב, 3, 4; י"ג, 5; ט"ו, 3, 7 (שני שיבושים); י"ז, 3.

ד

שורות: 88 שורות ברוב השורות של גמרא. 88 שורות כשיש משנה בלבד ולפעמים בשני
טורים (לפי שטרק וזק"ש).

אמצעים לשמירת קו השוליים: הרוחב האותיות ב, ה, נ, ע, ר. ה בסוף שורה.
מילויים גרפיים בסוף שורה: ז, ד, ל. לעמים קרובות החילה תילה מופיעה בסוף
שורה והמילה כולה בשורה הבאה. בהרבה ממקרים אלה האות האחרונה א, מ, ע, ש שבורה
כרגיל באשכנזי. 155

ניקוד: אין.

זימנים גרפיים שונים: בסוף מ"י עריות (דף 388א'-389א') השורות נכתבו בצורה
אשליים וכדומה.

אם ההויה: בכתב הבינוני: יי, יי, הודמים ללאוטובד מס' 21. יי, יי, יי, יי
ובכתב המדובר: יי, יי

זגרות שוליים: יש מספר קטן של הגהות מאת הסופר הראשי - ראה דק"ס לברכות עמ'
9, הערה י"ב. רוב ההגהות נכתבו ע"י יהוספיה בנימין - ראה דק"ס לברכות עמ'
2 ולשקלים עמ' 84-86, שטרק עמ' 17, וזק"ש עמ' 107.

לוקח המשיגות והפיסקאות: המשיגות ושומות בטור נפרד באיור הפנימי של כל עמוד
כתב אשכנזי מרובע גדול. בתוך הגמרא יש פיסקות קצרות מהמשנה הממתיימות בחיבת
כו', כו', או רגו' עם דוחה לפני ואהרי הפסקא.

ולרפון ובעלים: שני הקולופונים נרשמו ע"י רוב החוקרים החל מבער. אבל רק
ברכט, שוראב, שטרק, מיליקובסקי ופרזמן הבחינו בכך שייב כסלי בשנת ק"ג וי"ז
והוא: ביה-אריה, עמ' 89.

ענפי ג'ונס וקרוי ג'ונס

לאחרונה כמה חוקרים זנו ביעילות של קביעת אילן יוחסין (STEMMATIC ANALYSIS) לחקר הגזסה של הספרות החלודית. 162 אין זה המקום לדון בדבריהם מכיון שפירושוניו אינו כולל אפואט מלא של ש"ג ומכיוון שעדיין לא בדקנו את המסכת כולה. ברם. לעת עמה ראוי לתציג בצורה גרפית את קווי הגורטאז ענפי הגזסה שמצינו עד כאן. אין זה אילן יוחסין (STEMMA) במובן הטכני כי אם CLASS DIVISION לפי המינוח של מיליקובסקי. 163 או DIAGRAM OF AFFINITIES לפי המינוח של ויסוצק. 164 החרשים להלך מסכת את קווי הגורטאז ומנסים המשוער של הגזסה שמוארז לעיל. דף' שי לא נכלל בתרשים כי נוסחו כל כך מעורב. במידה שבדקנו את הפרק כולו מסתבר ששליש ה"ענפים" (מזרחי, מפרדי, אשכנזי) קיימים לאורך כל הפרק. ה"לשונא אחרניא" קיים רק לדף ל"ב כי כ"י 22 שרד רק לאוחו דף. אין ספק שחרשים זה ישתכלל וישתפר כשנמשך לחקור את חולדות הגזסה של מסכת ר"ה.

לבסוף, יש להוסיף שחיים מיליקובסקי העלה ממצאים שאינם סותרים את הממצאים שלנו כשהוא בודק את נוסחי ר"ה לדף י"א ע"ב - י"ב ע"א. 165 הוא גילה שם שתי גזסאות: (א) דף' ג, כ"מ, גליון של כ"מ"ב, כ"ל, דף' פט (ב) כ"מ"ב, ג, כ"י תימני 218 JTS RAB. (לא כ"י של 111) גם שם כ"ל גורטאז כ"י וכ"מ"ב גורטאז כמו כ"י מזרחי מן הגזסה וכמו כ"י תימני.

162. פוקס, סוכה, עמ' ע"א-ז: מיליקובסקי, סדר עולם, כרך א', עמ' 123-180; סגל, מגילה, עמ' י"א-כ"א: CRITICAL: BURTON L. VISOTZKY, MIDRASH MISHLE: A CRITICAL EDITION ETC., 1983, PP. 78-90.

163. מיליקובסקי, עמ' 141.

164. ויסוצק, עמ' 82-81.

165. CHAIM MILIKOWSKY, "KIMA AND THE FLOOD IN SEDER OLAM ETC.", PAAR, VOL. L (1983), P. 121, NOTES 50-51.

נוסחים של פרק יום טוב שבתם לא השתמשתי

1. כ"י המבורג 161, קטלוג שטיינשניידר, המבורג, 1878, עמ' 62. מסכת ראש השנה עם פ"י רש"י וכשיעור דף על דף ממש. כ"י זה נעתק ע"י יצחק בן צבי הירש בשנת 1880 מצפונסי הבלי והוא אף מסודר ומסומן לפי דפי הצפונסים.

2. כ"י המבורג 162, קטלוג שטיינשניידר הנ"ל, שם. כ"י של מסכת ר"ה. לפי שטיינשניידר הכתב הוא אשכנזי מן המאה ה"ה. הגזסאות מוכיחות שהיא נעתק מדף קראקא ב' או קראקא ג' או לובלין ג'.

3. כ"י אוקספורד-בולדילאנה 374/3, קטלוג נובבאר, טור 81. כ"י של מסכת ר"ה. לפי נובבאר הוא נעתק מצפונסי הבלי.

4. כ"י פרמא (3473), קטלוג פירז, פירנצי, 1878, עמ' 172-173. כ"י של כל הבלי. לפי הקטלוג של המכון לחלומי כ"י עבריים הכתב הוא איטלקי רהוט מהמאה ה"ז. לפי פוקס, סוכה, עמ' ס' והתפרווח שם כ"י זה נעתק מצפונסי הבלי.

5. כ"י גינצבורג - מוסקבה, קטלוג ש. זקש, כרך א', עמ' 160, 758/1. זהו כ"י של מסכת ר"ה אבל כנראה הוא חלק של כ"י של כל הבלי (מס' 755-765 בקטלוג הנ"ל) שהושלם בשנת תק"ז(?). לפי פוקס, סוכה, עמ' ס' כ"י זה נעתק מצפונסי הבלי.

6. דף אחד פגום של מסכת ר"ה דף קושטא הנזכר ע"י אברהם רוזנטל אצל רוזנטל, תלמוד בבלי, עמ' 5, הערה 3. הדף כולל כ"ט ע"א שורה 37 עד ל' ע"א שורה 25. 161

160. הקטלוג לא נדפס. צילום של כתב ידו של זקש מונח במכון לחלומי כ"י עבריים. הקולופון המובא במס' 765 משובש מאד ולכן וארזי הכתיבה מובא בפנים במימך שאיללה.

161. יש ברש"י וחוספות אבל מתכונת הדף שונה לגמרי הן מדפוס פירז והן מדפוס וינציאהו. בסוף פרק ראשה בית זי כחוב באומיות רחמי "סליק פרק" במקום "הדרו על" שבשאר הדפוסים. סיום זה וכן האחריות זומות להפליא לר"ף דפוס קושטא רש"י ואין ספק שדף זה נדפס באוחו ביה דפוס. אני מודה לאברהם רוזנטל ולעוזר פרוץ שמא פרוץ דמון שטיינשניידר ל' צילום של דף זה נאלול חשש"ז. אשתמש בו אי"ה בהמשך עבודתי על פרק יום טוב.

ג

נפתח התימנים שבמדור הטקסט

אחיות ערות = משנה או פיסקא מהמשנה

בריימא מקורית בסוגיא =

מימרא של אמורא =

דבריי סתם תלמוד =

מימרה אמורא ומובאא ע"י סתם התלמוד >

בריימא המובאא ע"י סתם התלמוד <

בריימא המובאא ע"י אמורא <<

חיקור על פי נוסחים אחרים במקום (כ"ח) או כשקטע נשמט מכ"ח מחמת
 שעה טובה 1900]

ג

מקור משותף

לישנא אחרינא

"המקור
 האשכנזי"

"המקור
 הספרדי"

"המקור
 המזרחי"

1 ג

5 ג

22 ג

1000
 1100

1200

1300

1400

1500

1600

1700

1

2

מב

X

ח

קב

11

גאוננים, ראשונים, ומקורות אחרים בשינויי הגיית

אבודותם = אבודותם ו"ר, אשכנזי, ו"ר
אבוחה = מנייה"ט של אבוחה, מהד' חורב-קצנלנבוג, ירושלים, חשב"א, עמ' 256-257
אבוחה = ר' אבוחה מן החור, מהד' בלוי, ניו יורק, חשב"א
אבוחה = ספר האגודה, מהד' בריל, ירושלים, חשב"א
אהל = אהל מועד, מהד' גאגין, חלק ב', ירושלים, חרט"ז
או"ז = אור זרוע, זימאטרי, חרב"ב
אוצר = אוצר חכוד, מהד' שפיגא, ווארשא, חרב"ט
אורה = ספר האורה, מהד' באבער, חרב"ט
א"י = ההדוה הי"ם, דפוס שני, פרינצי, 1750
גיאח = ר"ץ גיאח כ"י פריס 310
דרשה = דרשה הרמב"ן, מהד' שעוועל, ירושלים, חשב"א
ה"ג ד"ז = הלכות גזולות, מהד' היזסהיימר, חלק א', ירושלים, חשב"ב
ה"ג ד"ב = הלכות גזולות, מהד' היזסהיימר, חלק א', ירושלים, חשב"ב
ה"ג ד"א = הלכות גזולות, דפוס ראשון, ויינציאה, ש"ח
ה"ג כ"י"ן = הלכות גזולות, כ"י וטיקן 304
ה"ג = ארבעה הנוטחים הנ"ל
ה"ג 62ג = הלכות גזולות, קטע גניזה 62, OXF. D.
הגה"מ = הגהות מיימנות במד' הרמב"ם מהד' פונקל, ירושלים, חשב"א
ה"פ = הלכות פסקות כ"י ששון 263
ה"פ 6ג = הלכות פסקות, קטע גניזה TS F10/6
ה"פ 92ג = הלכות פסקות, גטע גניזה TS F10/92
זוטא = אלפסי זוטא, מהד' פיינס, ירושלים, חשב"ב
זיבור = היבור המשנה, מהד' סופר, ניו יורק, חשב"ב
טור = ארבעה טורים, דפוס ראשון, פיינג' ד' שאקו, חרב"ט
יהונתן = רבינו יהונתן, מהד' הרש"ל, פיינג' ד' שאקו, חרב"ט
יו = ירושלמי כ"י וטיקן 133 EBR.
יל = ירושלמי כ"י לייזר (4720) OR. COD. 3 SCAL.
יק = ילקוט שמעוני, בספר בראשית עד ויקרא = מהד' הימן-לרד-שילוני, ירושלים, ירושלמי, חשב"א
ושל"ג-חשב"א. בשאר הספרים בדפוס ווארשא, חרב"ט = ירושלמי, חשב"א
ירוחם = רבינו ירוחם, חולדות אדם זחורה, דפוס ראשון, ויינציאה, ש"ח
כל בו = כל בו, דפוס ראשון, נפוליי(?), ו"ר
לקטים = לקטים מספרי דבי ושי"י, מהד' אורבך, ספר רש"י, ירושלים, חשב"א, עמ' שפ"ב-שפ"ט

מאורות = ספר המאורות, מהד' בלוי, ניו יורק, חשב"א
מגי"ת = בית הבחינה, מהד' סופר, ירושלים, חשב"א
מג = מדרש הגדול, מהד' מוסד הרב קוק, ירושלים, חשב"א-חשב"א
מת"ר = מת"ר כ"י ששון 535
מת"ו = מת"ו וברומה = מוז"ל, מהד' הרד"ק, ברלין, חרב"ט-נ"ז עמ' 346 ולא בכ"י ששון
מתכ"ס = ספר מתכ"ס, מהד' פרינציאנו, (קראקא, חרב"ט) = ירושלמי, חשב"א
מכ"י = ילקוט המכ"י, מהד' שו"ת כפי שמוסבר בהערות
מכתם = ספר המכתם, מהד' הרש"ל, ירושלים, חשב"א
מ"ם = מגיד משנה במד' הרמב"ם מהד' פונקל, ירושלים, חשב"א
מנהגים דבי מה"ם = ספר מנהגים דבי מה"ם ב"ר ברוך מרומנובוג, מהד' אלפנבאיי, ניו-יורק, חרב"ט

מנהגים = מנהגים של אל נקרוה, מהד' ענעלאו, ניו יורק, חרב"ט-צ"ב
מנחם = רבינו מנחם מהד' הרמב"ם מהד' פונקל, ירושלים, חשב"א
סדור ראב"ן = סדור רבינו שלמה מגרמייזא, מהד' הרש"ל, ירושלים, חשב"א
סח"א = סדור חסידי אשכנז, שם
סמ"ג = סמ"ג, דפוס חסידי, ויינציאה, ש"ח
ספ"א כ"י"א = ספ"א כ"י וטיקן 66
ספ"א כ"י"ב = ספ"א כ"י וטיקן 32
ס"ר = סדור רש"י, מהד' באשט-פרינציאנו, ברלין, חרב"ט
עזרא = פירוש האגרות לרבינו עזרא, כ"י וטיקן 441

12

סימני עדי הנוטם בשינויי הגיית

..... = קטע קרות או בלתי קריא
קודות מעל לאותיות = מקריאה איננה וודאית
= ציטוט חפשי
= טעוה סופר וודאית
< = גירסא בגליון של כתב היד
= המילה חסירה באותו גוטה

תבי יד של משנה ראש השנה

ב"י בודפשט קויפמן 50
ב"י פרמא 138 (3173)
ר"י קמברידג' ADD. 470.1
ל"י כ"י פאריס 329-328 HEB.
ז"י משנה הירושלמי כ"י לייזר SCAL- 3 (COD. OR. 4720)
פ"י דפוס ראשון, נפוליי, רנ"ב
פ"י דפוס פרינצי-קויפמן, רע"ו

זכרי יד ודפוסים קודמים של בבלי ראש השנה

= ב"י אוקספורד בודליאנה 366 (OPP. FOL. 23)
= דפוס זניאל בומברג, ויינציאה, רפ"א
= כתבי יד מן הגניזה. המספר מחייח לכתה"י שתוארו בנספח.
= דפוס תבלי

1 = הגדה החלמוד כ"י פרמא 156 (3010)
2 = הגדה החלמוד כ"י לונדון 2419 BRITISH LIBRARY OR.
3 = הגדה החלמוד דפוס ראשון, קויפמן, רע"א
4 = כל נוסחי הגניזה החלמוד
5 = כ"י וטיקן 134 EBR.
6 = כ"י לונדון 5508 BRITISH LIBRARY HARL.
7 = המגיה של כ"י לונדון
8 = כ"י מלינכן 95 COD. HEB.
9 = כ"י מלינכן 140 COD. HEB.
10 = כ"י סמירנה 1608 (ADLER 850)
11 = עין יעקב דפוס ראשון, שאלנויקי, רע"ו
12 = קטע פפנייהם 4-5
13 = דפוס קראקא ב', ש"ח
14 = דפוס גרשום שונציני, פריז, דע"א או 1515 (7)
15 = כ"י סמירנה 108 (EMC 319)

רפוסים אחרים של בבלי ראש השנה

וינציאה ב' = ויינציאה, ו"א
יושטוינאן = ויינציאה ג', ש"ח
בסיליאה = בסיליאה, ש"ח
קוויטנדינג = קוויטנדינג, ש"ח
קראקא ג' = קראקא, ש"ח
לונדון ג' = לונדון, ש"ח
אמסטרדם = אמסטרדם, ח"ד
ויילנא = ויילנא, חרב"ט-חרי"ט

ביבליוגרפיה ומצינונים ביבליוגרפיים

1. מקורות: מקרא, ספרים חיצוניים, ספרות חז"ל, סדרים, גאונים, ראשונים, ואחרונים.
 אבודרהם, ר' דוד ב"ר יוסף אבודרהם, ד"ר, אשכנזי, ר"ד; אבודרהם השלים, מהד.
 קרויזר, ירושלים, תשכ"ג.
 אבות דרבי נתן, מהד' ש"ז, שעכשיו, מהד' שלישייה מהזקנת, ניד-יו-ק, תשכ"ז.
 פירוש רבינו אברהם מן ההר על סמכות סוכה, מגילה, זוגיגה, יומא, וראש השנה, מהד.
 בלוזי, ניצו יורק, תשל"ה.
 ספר האגודה, ר' אלכסנדר זוטלין הכהן, ר"ר, קראקא, של"א; ומהד' בריזל, חלק שני
 מסד מועד, ירושלים, תשכ"ח.
 אהר"י = אהב ציון וירושלים, גער ראטנער, ווילנא, חרס"א-חרע"ז,
 ספר אהל מועד, ר' שמואל ב"ר משולם קרוניץ, מהד' גאגין, חלק ב', ירושלים, חרס"ד.
 אהלי יצחק, ר' יצחק בונאן, ליוורנו, תפ"א.
 אוצ"ג = אוצר הגאונים, ב"מ, לויז, כרך חמישי: מגילה מענייה וראש השנה,
 ירושלים, חר"ג (וכן בשאר הכרכים, חיפה-ירושלים, חר"ה-חש"ב).
 אוצר הכריזמות, מיכאל היגער, ניצו יורק, חר"ה-חש"ה.
 ספר אוצר הכבוד השלים, ר' סודרוס הלוי אבולעפניא, מהד' שפירא, זוארשא, חר"ל.
 ספר אור זרוע, ר' יצחק ב"ר משה מווינא, חלק שני, זיטאמיר, חר"ב.
 ספר האורה, מהד' באבער, לבוב, 1905.
 אלפסי זוטא, ר' מנחם עזריה מפאנו, מהד' פיינס, ירושלים, תשל"ב.
 רבינו אפרים: חלמזי חבר של הר"ף, פירושיו פסקים וחשובות, מהד' ישראל
 שציפנסקי, ירושלים, תשל"ו.
 ארבעה טורים, ר' יעקב בן אשר, ד"ר, פייני די שאקו, רל"ה; וברפוסים הרגילים עם
 נושאי כלים.
 ספר ארחות חיים, ר' אהרן בן יעקב הכהן מלונלי, חלק א', פייניצי, 1750.
 ספר האשכול, ר' אברהם בן יצחק אב בית דין מנצ'ונוא, מהד' אירערבאר, האלברשטאדט,
 חר"ה-חר"ט; ומהד' אלבק, ירושלים, חר"ד-חר"ה.

 1. ממת ריבוי הספרים והמקרים שהובאו בעבודתנו לשמנו רק את המפורז שהובאו
 יותר מפעם אחת או ספרים שבהם נעזרנו בכל סוגיא וסוגיא.
 2. "אחרונים" = פרשנים מסורתיים; חוקרים נדמנו ברשימה הבאה. רשימה זאת מסודרת
 לפי שם החיבור בלי להחשב בה"א הידיעה, "ספר", "רבי", ו"רבינו". כשאי שם
 מקובל לחיבור (כגון "רבינו אפרים") הספר דרוש לפי שם המחבר (כגון "אפרים").

- עיסור ד"ר = ספר העיסור, דפוס ראשון, לבוב, חר"ד
 עיסור כ"א = ספר העיסור, כ"י וטיקו 143
 עיסור כ"ב = ספר העיסור, כ"י וטיקו 155
 עיסור = שלשת הנוסחים הנ"ל
 עמר = מסכת ראש השנה, מהד' הרב יוסף עמר, מנוקד על פי מסורת יהודי תימן,
 ירושלים, תש"ס

- ערוך = הערוך השלים, מהד' קאהוט, וינה-ניו יורק, חר"ה-י"ב
 פיה"ם = פירוש המשנה להרמב"ם, מהד' קאהוט, ירושלים, תשכ"ד
 פרוס = ספר הפרוס, מהד' קאהוט, בודאפשט, חר"ד
 קלירזון = ספר מנהגים לרבינו אברהם עליוזר, מהד' דיטקין, ירושלים, תשל"ח
 ראבי"ה = ספר ראבי"ה, מהד' אפסנבצר, חלק שני, ירושלים, חר"ה
 ראב"ו = ראב"ו, דפוס ראשון, פראג, ש"ע
 רא"ה = הלכות רא"ה, מהד' מורל, ניצו יורק, 1966
 רא"ש = רא"ש דפוס ראשון במוד דפוס בוטבוג, ויניציאה, רפ"א
 רוקח = רוקח דפוס ראשון, פאנו, רס"ה
 ר"ה = ר"ה כ"י וטיקו 126
 ריא"ז = פסקי ריא"ז, ירושלים, תשל"א
 ריב"ב = שיטת ריב"ב, דפוס ראשון במוד דפוס וילנא, חר"ב
 ריב"ד = פירוש ריב"ד, מהד' לייס, ירושלים, תשכ"ג
 רי"ד = פסקי רי"ד, דפוס ראשון, תשל"א
 ריטב"א = ריטב"א, דפוס ראשון, קעניגסברג, 1858
 רי"ף = רי"ף כ"י אוקספורד בודיליאנה 545 (Opp. 6)
 רי"ף כ"ב = רי"ף קטע גניזה בודפשט קוזיטמו 275
 רי"ף כ"ג = רי"ף כ"י ווינה 53 (HEBR. 199)
 רי"ף כ"ד = רי"ף כ"י לייפציג 5 (H. F. L.)
 רי"ף כ"ה = רי"ף כ"י מריבאנד = פרנקפורט דזיין 10 (HEB. 2)
 רי"ף כ"ו = רי"ף כ"י סמינר 692 RAB.
 רי"ף כ"ז = רי"ף כ"י קמברידג' 1210/1 ADD.
 רי"ף כ"ח = רי"ף, דפוס ראשון, קושטא, רס"ט
 רי"ף = שמונה הנוסחים הנ"ל
 רמב"ם ג"ה' וכדומה = משנה תורה, מהד' פרנקל, ירושלים, תשל"ה, הלי שופר ג"ה:
 רמב"ו = לקוחות הרמב"ו, דפוס ראשון, שאלונקי, חר"א
 ר"ו = חידושי הר"ו, כ"י הספריה הלאומית, ירושלים 136 8, רשימת יואל מס' 91
 ר"ן על הר"ף = ר"ן על הר"ף ד"ר בתוך דפוס ראשון של הר"ף, קושטא, רס"ט
 רע"ג = סדר רב עמרם גאון, מהד' גולדשטיין, ירושלים, תשל"ב
 רשב"א = חידושי הרשב"א, מהד' זימטריבסקי, ירושלים, תשמ"א
 רשב"ק = חידושי הרשב"ק, דפוס ראשון, ליוורנו, חק"ה
 שאיל"א = שאיל"א, מהד' מיטסקי, ירושלים, חר"ד-חשל"ז
 שבה"ק = שכלי אלקט השלים, מהד' באבער, וילנא, חר"ז
 זל"י = חוספות בדפוס בוטבוג, ויניציאה, רפ"א
 זל"י = חוספות ישנים, מהד' הרשקר, ירושלים, תשל"א
 זל"י רג"ש = חוספות הרא"ש, מהד' רביץ, בני ברק, תשכ"ח
 זוספתא כ"א = זוספתא כ"י ערפורט
 זוספתא כ"ב = זוספתא כ"י ווינא 20 (HEB. 20)
 זוספתא כ"ג = זוספתא כ"י ליוורנו 27, 296 ADD. (445)
 זוספתא ד"ר = זוספתא דפוס ראשון בסוף הר"ף, דפוס ויניציאה רפ"א
 זוספתא = ארבעת הנוסחים הנ"ל
 זניא = תניא רבתי דפוס ראשון, מנטובה, רע"ד

הלכות פסקות, מהר"ש שו"ן, ירושלים, תשי"א; כ"י ששון 263, מהר"א מצולמות, ירושלים, 1971; וקטעי גניזה TS F10/6, TS F10/92.

הלכות ראו, מהר"א סלאמברג, וויז'ניליס, 1886; מהר"א שמואל מורל, מחקו על ספר הלכות ראו, חיבור לשם קבלת חווא דוקטור לפילוסופיה, ביהמ"ד לרובנים באמריקה, ניו יורק, 1966.

הלכות רבתי, ר' יצחק אלפסי, שבועה כ"י (ראה פירוט בסימני עדי הנוסח בשינויי הגירסא) ד"ר, קושטא, ו"ט; דפ' ווילנא עם פירושים.

השגות הראב"ד, ר' אברהם בן דוד מפושקירי, במשנה תורה מהר"א פרנקל.

ספר ההשלמה, ר' משולם ב"ר משה מברדש, מהר"א הושלר, גנזי ראשונים: ראש השנה יומא מעניח, ירושלים, תשכ"ג.

ויקרא רבה, מהר"א מרדכי מרגליות, ירושלים, תשי"ג-תש"ד.

חיבור החשובה, ר' מנחם בן שלמה המאירי, מהר"א סופר, ניו יורק, תשי"ז עם הערותיו של ש.ק. מינסקי. שם.

חיזושי הלכות ואגרות מהרש"א, ר' שמואל איזנש, בבבלי דפ' ווילנא.

חיזושי רבינו משה קזיט: שבת, ראש השנה, סוכה, מהר"א פינט, ירושלים, תשל"ה.

חיזושי הרישב"א, ר' יום טוב בן אברהם אישביבלי, ד"ר, קעניגסברג, 1858.

חיזושי הרמב"ן, ר' משה בן נחמן, ד"ר שאליניקי, הקנ"א; דפ' ירושלים, תרפ"ה.

חיזושי הר"ן, ר' נסים ר"ר ראובן גירונזי, כ"י ירושלים 136 8; וד"ר, ירושלים, תרל"א.

חיזושי הרשב"א, ר' שלמה ב"ר אברהם אורח, מהר"א זימטריבסקי, ירושלים, תשט"א.

חיזושי הרשב"א, ר' שמעון בן צמח דוראן, ד"ר, ליוורנו, תק"ה.

ספר החינוך, ר' פנחס הלוי מברצלונה, מהר"א שעוועל, ירושלים, תשט"ו.

רבינו חננאל בן חזקיה, כ"י וטימן 26; ונבבלי דפ' ווילנא.

טורי אבן, ר' אריה לייב ב"ר אשר גונזברג, וינה, תרל"ה.

יגל יעקב, ר' יעקב פייטוסי, בחוד ספר מרא"ה האופנים, ליוורנו, 1810.

יד מלאכי, ר' מלאכי הכהן, ירושלים, תשל"ו.

יהונתן הכהן מלונגלי, מהר"א הושלר, גנזי ראשונים: ראש השנה יומא מעניח, ירושלים, תשכ"ג.

יוט תרעה, ר' משה בן שלמה אבן חביב, בחוד ספר שמות בארץ, מהר"א בני ברק, תשל"ד.

ילקוט המכירי, ר' מכיר בן אבא מרי, מהדורות שונות הודמויות בהערות.

ילקוט שמעוני, ר' שמעון הדרשן, מהר"א ירושלים, תשל"ג-תשמ"ז לספר בראשית עד ויקרא; מהר"א ווארשא, תרל"ח לשאר הספרים.

אמברקער, יצחק דוב, ספר למוד ערוך על מסכת ראש השנה, מגנצא, 1890.

יאור הגר"א, ר' אליהו מווילנא, בשלחן ערוך בדפוסים הרגילים.

יה הבחירה על מסכת ראש השנה, ר' מנחם בן שלמה המאירי, מהר"א סופר, מהר"א רביעי, ירושלים, תשל"ה.

ית דוד, ר' דוד חיים קורניאלדי, אמסטרדם, 1738.

ית חדש, ר' יואל טירקיש, בארבעה סודרים בדפוסים הרגילים.

ית יוסף, ר' יוסף קארן, בארבעה סודרים בדפוסים הרגילים.

ו סירא השלם, מהר"א מ"צ. סגל, ירושלים, תשל"ב.

ראשית רבה, מהר"א תיאודור-אלבק, מהר"א ב' מחוקקת, ירושלים, תשכ"ה.

רכי יוסף, ר' חיים יוסף דוד אזולאי, ווינא, תר"ד-תרכ"ט.

נזי ירושלים, מהר"א י. ורטהיימר, ירושלים, תשתי"ב.

נזי תלמוד בבלי = כ"א. גנזי תלמוד בבלי, חלק א', ירושלים, תשל"ו.

ק"ס = דקדוקי סופרים לר"ה ויזמא, ר' רפאל נתן נטע רבינוביץ, מינכען, תרל"ב (וכו בשאר החלקים, מינכען-פורטישלא, תרל"ח-תרנ"ד).

ק"ס זאשלם = נולמוד בבלי עם שינויי נוסחאות וכו' (למסכתות יבמות, כתובות, נדרים, וסוטה), ירושלים, תשל"ב-תשט"ו.

רשת הראב"ד לראש השנה = רבינו אברהם ב"ר דוד מפושקירי: דרשה לראש השנה, מהר"א הלוי, לונדון, תשט"ו.

רשת הרמב"ן לראש השנה, מהר"א זכריה שווארץ, הצופה מארץ הגר, שנה א' (תרע"א).

עמ' 136-156, ושנה ב' (תרע"ב), עמ' 46-60; ומהו' מ"ד. שעוועל, כתבי רבינו משה בן נחמן, כרך ראשון, ירושלים, תשכ"ג, עמ' ר"א-ר"ב.

גדות התלמוד, כ"י פרמא 3010; כ"י לונדון 406; ד"ר קושטא, רע"א.

גהות הב"ח, ר' יואל טירקיש, בבבלי דפ' ווילנא.

גהות וחיזושי הרשב"א, ר' שמואל שטראשון, בבבלי דפ' ווילנא.

גהות מהרש"ם, ר' שלום מרדכי שבדון, ירושלים, תשל"ג.

גהות מימיוניות, ר' מאיר הכהן מוטרנברג, במשנה תורה מהר"א פרנקל.

ור עשירי, ר' רפאל עטנאל חי ריקי, אמסטרדם, 1731.

לכות גדולות, ר' שמעון קייזא, ד"ר, ויניציאה, ש"ח; מהר"א טרדיב, ווארשא, תרל"ה;

מהר"א ב"ר, חרמ"ה-תרנ"ב; מהר"א ירושלים, חלק א', תשל"ב; כ"י וטימן 304; קטע גניזה OXF. 62.

לכות כלולות, ר' יצחק אבן גיאת, כ"י פריז 310; ומהר"א באמברקער ("ספר שער י שמחה"), חלק א', פריסה, תרכ"א.

ספר המכתם, ר' דוד ב"ר לוי סנובובנה, מהד' הרשלה, גנזי ראשונים: ראש השנה יומא סוכה, ירושלים, תשכ"ג.

מלאכת שלמה, ר' שלמה העניני, במשניות דפ' ווילנא.

ספר המנהגות, ר' אשר ב"ר שאול מלונזיל, מהד' אסף, ספרן של ראשונים, ירושלים, תרצ"ה.

ספר מנהגים דבי מהר"ם ב"ר ברוך מרוסנברג, מהד' אלפנדין, נר יורק, תפח"י.

ספר מנהגי לרבינו אברהם קלוזנר, מהד' דיסינ, ירושלים, תשל"ה.

ספר המנהגים, ר' אברהם ב"ר נחמן הירחי, מהד' רפאל, ירושלים, תשל"ח.

רבינו מנחם מנרנבונה, במשנה חורה מהד' פרנקל.

מנורת המאור, ר' יצחק אברהם, מהד' חורב-קצנלבונג, ירושלים, תשכ"א.

מנורת המאור, ר' ישראל אל נקודה, מהד' ענעלאו, ניר יורק, תרפ"ט-תצ"ג.

מטרת השי"ט, ר' יהושע בועז ור' ישעיהו פיק ברלין, גבולי דפ' ווילנא.

מסכת סופרים, מהד' יואל סילר, ליפטיא, חרל"ח; ומהד' סיכאל היגער, נויארק, תרצ"ז.

מסכת תענית, מהד' צבי מלסער, ניר יורק, 1930.

מדרכי בן הלל אשכנזי, ד"ר, במחז רי"ף דפ' קושטא, רס"ט; ובבבלי דפ' ווילנא עם פירושים.

ספר משנה ברורה, ר' ישראל מאיר חכהן, מהד' ניר-יארק, תשכ"ד.

משנה חורה, ר' משה בן מימון, ספר זמנים, מהד' פרנקל, ירושלים, תשל"ה.

משניות, המישה כ"י ושני דפוסים קדומים (ראה פירוט בסימני עזי הנוסח לשינויי הגירסא) דפ' ראם, ווילנא, תרע"א ועוד הרבה.

ספר הנזיר, מהד' אפפל, נר יורק, תשכ"א.

סדר חטידי אשכנז, מהד' הושלר, ירושלים, תשל"ב.

סדר ראב"ן - ראה סדר רבינו שלמה מגרמייזא.

סדר רב סעדיה גאון, מהד' דודון-אסף-יואל, ירושלים, תש"א.

סדר רבינו שלמה מגרמייזא (חשיך באמת לראב"ן), השו"ב רש"י, מהד' גולדברג-אולמן, חיי עולם, פאריס, חרל"ט, עמ' 31-34; פירוש רש"י במחז סדר אורח החפלות של אריה ליב גודרון; ומהד' הרשלה, ירושלים, תשל"ב.

סדר רש"י, מהד' באבער-פריימאן, ברלין, תרע"ב.

סדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא, מהד' איש שלום, ווינא, תרס"א.

סדר רב עמרם גאון, מהד' פרומקין, ירושלים תרע"ב; ומהד' גולדסמידט, ירושלים, תשל"ב.

ספר יפה מראה, ר' שמואל יפה אשכנזי, ברלין, תפ"ה-תפ"ו.

יפה עינים, ר' אריה ליב יעלין, בסוף כל כרך של בבלי דפ' ווילנא.

ספר יראים השלם, ר' אליעזר בן שמואל מסיץ, מהד' שיף, ווילנא, תרס"ב.

רבינו יצחק - ראה "חולדות אדם וחמה".

כל בר, ד"ר, נפול (ק), ר"ן; דפ' לכוב, תר"ד.

כף החיים, ר' יעקב חיים סופר, ירושלים, ת.ש.ד.

לבוש החור, ר' מרדכי יפה, ברדישורב, 1818.

לחם משנה, ר' אברהם ב"ר משה די בוטון, במשנה חורה מהד' פרנקל.

לחם שמים על סוד זיעים-מועז, ר' יעקב עמדן, ירושלים, תשי"ח.

לקושים מספרי דבי רש"י, מהד' אורבך, ספר רש"י, ירושלים, ה'שס"ז, עמ' שני-שנ"ט.

ספר המאורות על מסכתות עירובין וכו', ר' מאיר בן שמעון המעילי, מהד' בלוי, ניר יורק, תשכ"ז.

מאיר נתיב, ר' שבת בן אליעזר זוסמן כ"ץ, בסוף מסכת ר"ה בש"ס יאל המקורות, ירושלים-תל אביב, תשכ"ב.

מגיד משנה, ר' ויזאל די טולושא, במשנה חורה מהד' פרנקל.

מגן אברהם, ר' שמעון בר צמח דוראן, מהד' ירושלים, תשכ"א.

מגן אברהם, ר' אברהם גומביני, בשלחן ערוך בדפוסים הרגילים.

מגן דוד, ר' דוד הלוי, בשלחן ערוך בדפוסים הרגילים.

מדרש הגדול, ר' דוד בן עמרם עדני, מהד' מוסד הרב קוק, ירושלים, תש"ז-תשל"ו.

מזיש לקח טוב, ר' טוביה ב"ר אליעזר, מהד' באבער-פארווא, ווילנא, תרפ"א-תרפ"ד.

מודש הקילים, מהד' באבער, ווילנא, תר"א.

מדרש תנאים, מהד' דוד צבי האפמאן, ברלין, תרס"ח-תרס"ט.

מדרש תנחומא, הוצ' אשכול, ירושלים, תשל"ב.

מדרש תנחומא הקדום וחיטן, מהד' באבער, ווילנא, תרס"ה.

מחזור ויטרי, ר' שטתה מוטיטרי, כ"י ששון SCS; ומהד' הורוויץ, ברלין, תרנ"ו-תרנ"ז.

מחזור לימים הנוראים, מהד' דניאל גולדשמידט, כרך א': ראש השנה, ירושלים, תשל"ו.

ספר סמיכים, ר' נחמן ב"ר יהודה, מהד' פריימאן, ירושלים, תשל"ז.

מבילחא דרבי יששעאל, מהד' האראוויטש-רבינ, מהד' ב"י, ירושלים, תשי"ל.

מבילחא דרבי שמעון בן יוחאי, מהד' אפטייני-מלמד, ירושלים, תשס"ו.

פסיקתא רבתי, מהד' איש שלום, ווינא, מר"ס.
פסקי הרא"ש: רבינו אשר בן יחיאל, ד"ר בתוך בבלי דפי' בומבדג, ויניציאה, רפ"א;
ובבבלי דפי' ווילנא עט פירושים.

פסקי ריא"ז, ר' ישעיהו די טראני אחרון ז"ל, מהד' ירושלים, תשל"א.
פסקי רי"ד, ר' ישעיהו די טראני, ד"ר ליוורנו, תפ"א; ומהד' ירושלים, תשל"א.
אפר הפרדס, מהד' עהרענרייז, בודאפעשט, תרפ"ד.

פרקי דרבי אליעזר, מהד' ווארשא, מרי"ב עם פירוש הד"ל; מרגלמו זאנגלי של
פרידלנדר, לונדון, 1916; ומהד' היגער, חודב ח"י (תש"ד-תש"ה).
צדה לדוד, ר' מנחם בן אהרן אבן זרם, דפי' ווארשא, מר"ס.
צירן יהושע, ר' יהושע העשיל לוי, ווילנא, מרכ"ט.

צרוך החיים, ר' חיים ב"ר שמואל בן רוד מסוליו, מהד' ירושלמי, ירושלים, תשל"ו.
קדמוניות היהודים, יוסף בן מתתיהו, מתורגם ע"י אברהם שליט, ירושלים-תל אביב,
1978.
קהתי, פנחס, משניות מבווארות, מהד' הי', ירושלים, תשל"ד.

קול הרמ"ז, ר' משה זכונא, אמסטרדם, 1719.
קונטרסים מחלמוד בבלי ברימות וחלמוד ירושלמי ברכות, מהד' ש"ז. שעכטער ושתעון
סיניגער, מאנאבארגיא, תרנ"ה.
קיצור הגדה הירושלמי, מהד' לוי גינצבורג, גנזי שעכטער, חלק א', ניו יורק,
תרפ"ח, עמ' 396-398.

ראבי"ה, ר' אליעזר בן יואל הלוי, מהד' אפטזבוצר, חלק שני, ירושלים, תרצ"ה.
ראב"ג, ר' אליעזר ב"ר נתן, אבן העזר, ד"ר פראג, ש"ע; ומהד' עהרענרייז, שאמלוי,
תרפ"ו.
הרוקח, ר' אלעזר מגומיזא, ד"ר, פאנו, רס"ה; וספר הרוקח הגדול, ירושלים,
תשכ"ז.

רי"ף - ראה "הלכות רבתי".
רי"ף גיאת - ראה "הלכות כלולות".
ר"ן על הרי"ף, ר' נסים ב"ר ראובן גירונדי, ד"ר גרייף דפי' קושטא, רס"ט.
רש"י, ר' שלמה בן יצחק, כ"י סמינר 840. RAB. 216.1; כ"י פרמא 808.1
(2244); כ"י קמברידג 494.2. ADD. רש"י על הרי"ף; רש"י בעין יעקב; רש"י
בהגדות החלמוד; רש"י באור זרוע; רש"י בבבלי דפי' ש"י, ג' ק"ב.

שאלות, ר' אהא משה, מהד' וויינג: ירושלים עם העמק שאלה, ירושלים, תשל"ו;
מהד' מירסקי, וויישיט, תש"ד-תשל"ז; ושרידי שאלות, מהד' אפטייני, מרכ"ב
ו"ח, י'
שכלי הלקט השלם, ר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא, מהד' נאבער, וינא, תרמ"ז.

המ"ק מעיריך, ר' משה מעיריך, מהד' רזנברג. ירושלים, תשכ"א.
ספר מצוות גדול, ר' משה מקוצי, דפי' ויניציאה, ש"ז.

ספר מצוות קטן, ר' יצחק ב"ר יוסף מקורביל, דפי' סטער, תרצ"ה.
ספרא, כ"י וטיקן 86, מהד' מצולמת, נו יורק, תשי"ז; כ"י וטיקן 3, מהד' מצולמת,
ירושלים, תשל"ב; מהד' אה. וויזיס, ווינא, מרכ"ב; ומהד' א.א. פינקלשטיין,
ניו יורק, תש"ג.

ספרי במדבר, מהד' האראוויטש, לייפצינג, תרע"ז.
ספרי זבחים, מהד' פינקלשטיין, ניו יורק, תשכ"ט.
הספרים החיצונים, מהד' כהנא, ירושלים, תשל"ז.
עובדיה מברטנורא, במשניות דפי' ווילנא.

עזרא בן שלמה, פירוש האגרות, כ"י וטיקן 441.
עיסוד סופרים, הל' שופר בתוך "עשרת הדברות", ר' יצחק בן אבא מרי סמירי, כ"י
וטיקן 143; כ"י וטיקן 155; ד"ר, לבוב, תר"ד; מהד' מאיר יונה, חלק ב',
ווילנא, תרל"ד.

עין יעקב, ר' יעקב אבן חביב, ד"ר, שלוניקי, רע"ו; דפי' ווילנא, תרמ"ג-תרמ"ד עם
פירושים.
עמר, חרב יוסף, מסכת ראש השנה... מנוקד על פי מסורת יהודי תימן, ירושלים, תש"ס.
עץ חיים, ר' יעקב חזן מלודוץ, מהד' ברוך, ירושלים, תשכ"ב-תשכ"ז.

עראמה, ר' דוד, פירוש על הרמב"ם ז"ל, אמסטרדם, 1706.
ערוגת הכסף, ר' אברהם בן עזריאל, מהד' אורבך, ירושלים, תרצ"ט-תשכ"ג.
ערוך השלחן, ר' יחיאל מיכל עפשטיין, תל אביב, ת.ש.ו.
ערוך השלם, ר' נתן בן יחיאל, מהד' אלכסנדר קאהוט עם מוסף הערוך של בנימין
סוספיא, וינה-ניו יורק, תרל"ח-תרנ"ב.

ערוך לנר, ר' יעקב עטלינגער, מהד' ניו-יארק, ת.ש.ד.
פירוש המשנה להרמב"ם, מהד' שלמה בעטבערגער, ספר לדוד צבי... לכבוד... דוד צבי
האפמאנו, חלק עברי, ברלין, תרע"ד, עמ' 248-260; ומהד' יוסף קאפח (עברית
בלבד), ירושלים, תשכ"ד.

פירוש התפילה והברכות, ר' יהודה ג"ר יקר, מהד' ירושלמי, ירושלים, תשל"ט.
פירוש ריב"ר, ר' יהודה יעליה ב"ר בנימין הרופא למשפחת הענינים, מהד' ליס, גנזי
ראטרניס; ראש השנה יומא תענית, ירושלים, תשכ"ג.
פני יהושע, ר' יעקב יוסע פלס, ווילנא, תרנ"ח.
פסיקתא דרב כהנא, מהד' נאבער, ווילנא, תרפ"ה; ומהד' מנדלבוים, נויארק, תשכ"ב.

11. מקוריים וספרי עזר³

- אבן-שושן = אבן-שושן, אברהם, המלון החזק, מהדורה מורחבת, ירושלים, חש"י (עורר הרבה).
- אברמסון, ע"ז = אברמסון, שרגא, מסכת עבודה זרה, ניו יורק, חש"י.
- אוצר השמות לירושלמי - ראה אוצר לשון תלמוד ירושלמי.
- אוצר השמות לתלמוד בבלי = קוטובסקי, בנימין, אוצר השמות לתלמוד בבלי, ירושלים, חש"י-תש"ג.
- אוצר ישראל, בעריכת י.ר. אייזנשטיין, נדירוק, חר"ז-תרע"ג.
- אוצר לשון המשנה = קאסארוסקי, ח.י., אוצר לשון המשנה, מהד' מתוקנת, ירושלים, חש"י-תש"ד.
- אוצר לשון התוספתא = קאסארוסקי, ח.י., אוצר לשון התוספתא, ירושלים, חר"ז-תש"ב-תשכ"א.
- אוצר לשון התלמוד = קאסארוסקי, ח.י., וקוטובסקי, בנימין, אוצר לשון התלמוד, ירושלים, חש"י-תש"ג.
- אוצר לשון הוונא"ט = קוטובסקי, בנימין, אוצר לשון הוונא"ט (מכילתא, ספרא, ספרי), ירושלים, חש"י-תשל"ה.
- אוצר לשון תלמוד ירושלמי = קוטובסקי, משה, אוצר לשון תלמוד ירושלמי, ירושלים, חש"ט ואילך (עד "חור" + אוצר השמות).
- אורבך, בעלי התוספות = אורבך, א.א., בעלי התוספות, מהד' ד', ירושלים, חש"ט.
- אורבך, חז"ל = אורבך, א.א., חז"ל: פרקי אמורנות וזערות, מהד' ב', ירושלים, תשל"א.
- אורלאי, חיים יוסף ז"ל, ספר שם גדולים ועד לחכמים, ווארשא, חר"י.
- אילן, שמות היהודים = אילן, טל, שמות היהודים בארץ ישראל בימי ביני-שני ובתקופת המשנה - מחקר סטטיסטי, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך באוניברסיטה העברית בירושלים, חשמ"ז.
- אלבוגן, התפילה = אלבוגן, יצחק מאיר, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, ירושלים, תשל"ב.
- אלבק = אלבק, חנוך, ששה סדרי משנה, ירושלים-תל אביב, חש"ז-תש"ט.
- אלבק, מבוא למשנה = אלבק, חנוך, מבוא למשנה, תל אביב, חש"ט.
- אלבק, מחקרים = אלבק, חנוך, מחקרים בברייתא ובתוספתא וחסון לתלמוד, ירושלים, חש"ד.
- אלון, מחקרים = אלון, גדליהו, מחקרים בתולדות ישראל, הקיבוץ המאוחד, חש"ז.
- רשימה זאת מסודרת לפי שם המתברר אך לפי הקיצור שבו השתמשו בהערות.

- שושנים לזרד, ר' דוד פארדו, ויניציאה, 1752.
- שיטת ריב"ב, ר' יהודה ב"ר ברכיה, על הרי"ף, בבבלי דפ' ווילנא.
- שלתו ערוך, ר' יוסף קארו זר' משה איטרלישי, דפוסים רגיליז עפ נושאי כלים.
- שעכטער, ש.ז. וסינגער, שמעון, קונטרסים מתלמוד בבלי כרזיח'ו ותלמוד ירושלמי ברכות, קאנטאבוגיא, חר"ה.
- שפת אמת, ר' יהודא אריה לייב אלטער מנור, ירושלים, חש"ל.
- תולדות אדם וחוה, רבינו ירוחם ב"ר משולם, ד"ר, ויניציאה, שי"ג.
- תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים, יוסף בן מתתיהו, תורגם ע"י י.מ. שמחוני, רמח גן, 1968.
- תוספות, ר' שמשון משנין, ד"ר, בבבלי דפ' בזמברג, ויניציאה, רפ"א; ובבבלי דפ' ווילנא.
- תוספות יושבים, מהד' הושלר, ירושלים, תשל"א.
- תוספות יום טוב, ר' יום טוב ליפמן הלר, במשניות דפ' ווילנא.
- תוספות הר"ש, ר' אשר בן יחיאל, מהד' רובין, בני ברק, חש"ח.
- תוספות רי"ד, ר' ישעיהו ז' טראני, לבוב, חר"ט.
- תוספתא, שלשה כיי' זד"ד (ראה פירוט בסימני עדי הנוסח בשינויי הגירסא), דפ' ווילנא עם פירושים; נו"ו' צוקרמנדל, ירושלים, חש"ל³ [= צוק']; תוספת ראשונים של שאול לייבמן, ירושלים, חר"ז-חר"ט [= תוס"ד]; חזון יחזקאל למצבת ראש השנה, ר' יחזקאל אברמסקי, לונדון, חש"ב; מהד' לייבמן, ניו יארק, חש"י-תשל"ג [= ליב'].
- תורה שלמה, ר' מ.מ. נשר, ירושלים, חר"ז ואילך.
- תורה תמימה, ר' ברוך הלוי עפשטיין, ווילנא, חר"ד.
- תכלאל עץ חיים, ר' יחיא צאלה, ירושלים, חש"ב².
- תלמוד בבלי, קטעי גניזה, כ"י, דפוסים קדומים (ראה פירוט בסימני עדי הנוסח בשינויי הגירסא וכן במבוא), דפ' ווילנא.
- תלמוד ירושלמי, ה"י לייזר (SCD. OR. 4720) 3, מהד' מצולמת, ירושלים, 1971; ד"ר, ויניציאה, רפ"ג-רפ"ד; דפ' ווילנא, חר"ב עם פני משה וקרוב העדה; ומהד' מעיית של אדוראד גולדמן, P. (1978), XLI A VOL. HUCA 205-226.
- תניא, ד"ר, מנטובה, רע"ד; ותניא רבתי עם באורי מהר"ש של ר' שמעון איש הורוויץ, ווארשא, חר"ג.
- תנ"ך של גינצבורג = כ.ד. גינצבורג, תורה נביאים וכתובים מדריק היטב על פי המסורה ועל פי דפוסים ראשונים וכו', לונדון, חר"ו.
- תפארת ישראל, ר' ישראל ליפשיץ, במשניות דפ' ווילנא.

בן-יהודה = בן-יהודה, אליעזר, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים-ניו יורק, 1959.

בער, עברות ישראל = בער, יצחק, סדר עבודת ישראל, רענעלעייט, זרבי"ח (דפ' צילום ת"א, תשי"ז).

בראנד, כלי זכוכית = בראנד, יהושע, כלי זכוכית בטפרות החלמוד, ירושלים, תשל"ח. בר-אשר, משה, פרוקים במטורת לשון חכמים של יהודי איטליה, עדה ולשון: ו', בעריכת שלמה מורג, ירושלים, תש"ט.

ברומר = ברומר, יהודה, קטלוג של כ"י רבניים בבית המדרש לדבניים באמריקה (לא נדפס).

בריל, מנא = בריל, יאקב, מנא המשנה, פראנפארט על נהר מיין, חרל"ו-חרמ"ח. בראגטערס = בראגטערס, ג'י, זקרוק הלשון העברית, ירושלים, תשמ"ב.²

גבריהו-גוטסמן = גבריהו-גוטסמן, שמואל ז', מסכת ראש השנה, חל אביב, ח.ש.ד. גודבלט = גודבלט, דאוויד, "THE BABYLONIAN TALMUD", AUFTIEG UND NIEDERGANG, DER ROMISCHEN WELT, VOL. 11, BERLIN AND NY, 1979, PP. 257-336.

גויטיין = גויטיין, ס.ד., A MEDITERRANEAN SOCIETY, CALIFORNIA, 1967-1983. גולדברג, אהרן = גולדברג, אברהם, מסכת אהלנות: מהורה מדעית, ירושלים, תש"ו.

גולדברג, עירוויבין = גולדברג, אברהם, פירוש למשנה: מסכת עירוויבין, ירושלים, תש"ו.

גולדברג, שבת = גולדברג, אברהם, פירוש למשנה: מסכת שבת, ירושלים, תשל"ו. גולדשמידט = גולדשמידט, לאזארס, DER BABYLONISCHE TALMUD, VOL. 3, BERLIN, = 1930.

גולדשמידט, מתקרי תפילה ופיוט = גולדשמידט, ז'ניאל, מתקרי תפילה ופיוט, ירושלים, תש"ט.

גורדון, אריה לייב, אוצר התפילות, ווילנא, חרפ"ח.

גזניוס = גזניוס, א.ד., SESENIUS' HEBREW GRAMMAR, SECOND ENGLISH EDITION, OXFORD, 1910. גינצבורג, א.ד., THE LEGENDS OF THE JEWS, PHILADELPHIA, = 1913-1928.

גינצבורג, פיר"ח = גינצבורג, ל'ז', פירושים וחיזוקים בירושלמי, ניוארק, תש"א-תשכ"א.

גלצ, עטור סופרים = גלצ, מרדכי, עטור סופרים (ספר העיתון) לרב יצחק בן רב אבא מארי, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשד"ח.

גרוסמן, אברהם, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים, תשמ"א.

אלון, מנחם, מפת השאלות והתשובות של חכמי ספרד וצפון אפריקה, מפתח המקורות, כרך ראשון, ירושלים, תשמ"א.

אלון, תולדות = אלון, גדליהו, תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, מהד' ג', הקיבוץ המאוחד, תשל"א.

אנציקלופדיה מקראית, ירושלים, 1950-1982. אנציקלופדיה עברית, ירושלים-תל אביב, תש"ט-תשמ"ח. אנציקלופדיה תלמודית, ירושלים, תשי"ז ואילך.

אפטיין, אמוראים = אפטיין, י.ג., מבראות לספרות האמוראים, ירושלים ותל אביב, 1962.

אפטיין, זקרוק = אפטיין, י.ג., זקרוק ארמית בבליה, ירושלים ותל אביב, 1960.

אפטיין, מנא = אפטיין, י.ג., מנא לנוסח המשנה, ירושלים, תש"ח. אפטיין, תנאים = אפטיין, י.ג., מבראות לספרות התנאים, ירושלים ותל אביב, 1957.

אריאלי, יצחק, עינים למשפט, על תלמוד בבלי, חלק א': זרעים, מועד, נשים, ירושלים, תשכ"ג; על תלמוד ירושלמי ומסכתות קטנות, ירושלים, תשכ"ו.

ארצי, משפט = ארצי, מ.ק., ARZT, MAX, JUSTICE AND MERCY, NY, 1963. באנטע = באנטע, יחזקאל, משניות... מתורגמים ומפורשים גרמנית, סדר מועד, ברלין, 1927.

ברנשטיין = ברנשטיין, שבת, מסכת ראש השנה, ירושלים, חרפ"ט.

ביה-אריה = ביה אריה, מ.א., BEIT ARIE, M., HEBREW CODICOLOGY, JERUSALEM, 1981. ביה-אריה, מלאכי וסריאט, קולט, אוצר כחמי יד עבריים מימי הביניים, ירושלים-פאריס, תשל"ב ואילך.

ביה-אריה, תעודה א' = ביה אריה, מלאכי, "הפליגוראפיה של קטעי הגניזה הספרותיים", תעודה א' (תש"ט), עמ' 193-199.

בכר, אמוראים = בכר, ג.ז., אגדת אמוראי א"י, תל אביב, חרפ"ה-חרפ"ח. בכר, ערכי מדרש, אמוראים = בכר, ג.ז., ערכי מדרש, חלק ב', אמוראים, תל אביב, חרפ"ג.

בכר, ערכי מדרש, תנאים = בכר, ג.ז., ערכי מדרש, חלק א', תנאים, תל אביב, חרפ"ג. בכר, תנאים = בכר, ג.ז., אגדות התנאים, ירושלים-תל אביב, חרפ"ב-חרפ"ח.

בלאו, מנא = בלאו, ל.א., "ZUR EINLEITUNG IN DIE HEILIGE SCHRIFT" IN JAHRESBERICHT DER LANDSRABBINERSCHULE IN BUDAPEST, BUDAPEST, 1994.

בנדריד = בנדריד, אבא, לשון מקרא ולשון חכמים, מהד' ב', תל אביב, תשכ"ז.

עקסטרן, נח"ב בינה = יששכר, נח"ב בינה, תל אביב, תש"ז-תשל"ח(?)
 כהן = 1981, COHEN, JEFFREY R., MISHNAH TRACTATE ROSH HASHANAH, NEW YORK, 1981.
 כשר, מ.מ. ומנדלבוים, יעקב זב, שרי האלף, מהד' ב', ירושלים, תשל"ט.
 כשר, תלפיות = כשר, מ.מ., "על דבר הוצאה חרשה של התלמוד הבבלי", תלפיות ג'
 (תש"ח), עמ' 485-496.
 לאוטרנדן = PAAR, "SUBSTITUTES FOR THE TETRAGRAMMATON", VOL. 2 (1930-31), PP. 39-67.
 לברכט = LEBRECHT, F., HANDSCHRIFTEN UND ERSTE AUSGABEN DES BABYLONISCHEN TALMUD, BERLIN, 1862.
 לויננטקי, יום טוב וברוך, י.ל., עורכים, ספן המועדים, תל אביב, תש"ז-תשמ"ו.
 לוי, יסודות = לוי, אליעזר, יסודות התפלה, מהד' ג', תל אביב, תש"ו.
 לוי, עילון = LEVY, JACOB, NEUHEBRAISCHES WÖRTERBUCH DER TALMUD UND MIDRASCHIM, LEIPZIG, 1876-1889.
 לויאס, זקדוק = לויאס, ק.י, זקדוק ארטיק בבלי, ניוארק, תרפ"ח.
 לויאס, גראמר = LEVIAS, CASPAR, A GRAMMAR OF THE ARAMAIC IDIOM CONTAINED IN THE BABYLONIAN TALMUD, CINCINNATI, 1900.
 ליבדמן, שאול, הירושלמי בפשוטו, ירושלים, תרצ"ה.
 ליבדמן, שאול, יורונים ויינונות בארץ ישראל, ירושלים, תשכ"ג.
 ליבדמן, מוס"ד = ליבדמן, שאול, חוספת ראשונים, ירושלים, תרצ"ז-תרצ"ט.
 ליימן, בתבי הקודש = LEIMAN, SID Z., THE CANONIZATION OF HEBREW SCRIPTURE, HAMDEN, CONNECTICUT, 1976.
 מאנדלמן, קונקורדנציה = מאנדלמן, שלמה, קונקורדנציה היכל הקודש, מהד' ח', ירושלים והל אביב, תשכ"ט.
 מאגן, היהודים בתנאים = MANN, JACOB, THE JEWS IN EGYPT AND PALESTINE UNDER THE FATIMID CALIPHS, VOL. 11, OXFORD, 1922.
 מור, היהדות = MOORE, G.F., JUDAISM IN THE FIRST CENTURIES OF THE CHRISTIAN ERA, N.Y., 1974.
 מורשה, מנחם, "ללשונה של 'משנת ר' אליעזר' או 'מדרש דלי"ב מידות'", בר אילן - ספר שנה י"א (תשל"ג), עמ' 183-223.
 מיליקובסקי, סדר עולם = MILIKOVSKY, CHAIM, SEDER OLAM: A RABBINIC CHRONOGRAPHY, PH.D. THESIS, YALE UNIVERSITY, 1981.
 מנטל, ח.ד., אנשי כנסת הגדולה, תל אביב, 1983.

דימטרובסקי, שרידי בבלי = דימטרובסקי, ת.ז., שרידי בבלי: מנחם ביבליאופי
 היסטורי, ניוארק, תשל"ט.
 דלמן, זקדוק = DALMAN, GUSTAF, GRAMMATIK DES JUDISCH-PALÄSTINISCHEN ARAMAISCH, LEIPZIG, 1905.
 דניב = DANBY, HERBERT, THE MISHNA, OXFORD, 1933.
 הורניג, מקורות = HOENIG, SIDNEY, "ORIGINS OF THE ROSH HASHANAH LITURGY", THE 75TH ANNIVERSARY VOLUME OF THE JEWISH QUARTERLY REVIEW, PHILADELPHIA, 1967, PP. 312-331.
 הורוביץ, ישראל זאב, ארץ ישראל ושכנותיה, תרפ"ג.
 היימאן = היימאן, אהרן, תולדות תנאים ואמוראים, לונדון, תת"ר.
 היימאן, אהרן והימן, דוב, תורה הכתובה והמסורה, מהד' ב', תל אביב, תשל"ט.
 היינמן, יוסף, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים: סיבה ודפוסיה, ירושלים, תשכ"ז.
 היינמן, יוסף, שעוריים במשנה: ראש השנה, תענית, מגילה, ירושלים, תשכ"ב.
 היינמן, עיוני תפילה = היינמן, יוסף, עיוני תפילה, ירושלים, תשמ"א.
 הלמן, ר' שמואל יצחק, אור הישר, ירושלים, תשל"ז.
 הלבני = הלבני, דוד, מקורות ומסורות: ביאורים בהלכות לסדר מועד מיוחד עד תאגיה, ירושלים, תשל"ה (וגם לסדר נשים, תל אביב, תשכ"ט ולשבת, עירובין ופסחים, ירושלים, תשמ"ב).
 ווייס, דוד"ד = ווייס, אה"ה, דוד ודורשיו, דפוס צילום, ירושלים-תל אביב, ת.ש.ד.
 ווייס, משפט = ווייס, אה"ה, משפט לשון המשנה, וויין, תרכ"ז.
 זוסמן = זוסמן, יעקב, "שרידי תלמוד בגניזה", תעודה א' (תש"ס), עמ' 21-31.
 זוסמן, יעקב, סוגיות בבלי לזכרונות זרעים ומעלות, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה באוניברסיטת העברית בירושלים, תשכ"ט.
 זק"ש, משנה זרעים = זק"ש, ניסן, משנה זרעים עם שינויי נוסחאות, ירושלים, תשל"ב.
 טובי, יוסף, על התלמוד בתקופת, תל אביב, תשל"ג.
 יאסטרוב = JASTROW, MARCUS, A DICTIONARY OF THE TALMUD BABLI AND YERUSHALMI, NEW YORK, 1886-1903.
 ילון, פקדי לשון = ילון, חנוך, פקדי לשון, ירושלים, תשל"א.
 יעבי, זאב, מקור המכרות, ברלין, תר"ע.
 יעבי, זאב, תולדות ישראל, חלק ז', ברלין, תרס"ט.

פריטורשקא, שמה, זי זעקס טורים משניות מים נקודות, צווייטער באנד: סדר מועד, מהד' מחוקנת, ניו יארק, תשכ"ו.

פריגוברג, ה.ד., תולדות הזפות העברי באיטליה, מהד' ב', ת"א, תשס"ז.

פרייז, לאילן = פריזמן, שמו י., "לאילן היסטוריה של נוסחי בוא מציעא - פרק בחקר נוטה הבלי", מחקרים בספרות והמלמודים: ז' עיון... לשאלת ליבונת, ירושלים, תש"ג, עמ' 93-147.

פריזמן, מנחם = פריזמן, שמו י., "פרק האשה ובה בבלי, באירוף מנחם על דרך חקר הסוגיא", מחקרים ומקורות: מאסף למדעי היהדות, ספר א', בעריכת הו. דימיטרובסקי, ניו יורק, תשל"ה, עמ' 275-441.

פריזמן, שייזי = פריזמן, שמו י., "שייזי: כתבי יד קדומים למסכת בוא מציעא", עלי ספר ט' (תשמ"א), עמ' 5-55.

פריזמן, ה.י. נשואין = סאול א. פריזמן, "FRIEDMAN, M.A., JEWS MARRIAGE IN PALESTINE: A GENIZAH STUDY, VOL. II, THE KETUBBA TEXTS, TEL AVIV AND NEW YORK, 1981

קאהוט, הערוך השלם = קאהוט, אלכסנדר, הערוך השלם, וינה-ניו יורק, תרל"ח-תרנ"ב.

קאהוט, קאהוט, יהואל, כתבי היד החתומים של החתומים הבבלי: מחקרים בלשונם הארמית, הכתיב, תורת הגהה והפועל, עדה ולשון: י', בעריכת שלמה מוזג, ירושלים, תשמ"ד.

קארל, מחקרים = קארל, צבי, מחקרים בתולדות התפילה, תל אביב, תש"י.

קובץ, א' = בר-אשר, משה, עורך, קובץ מאמרים בלשון חז"ל, חלק א', ירושלים, תשל"ב.

קובץ, ב' = בר-אשר, משה, עורך, קובץ מאמרים בלשון חז"ל, חלק ב', ירושלים, תש"ם.

קוטשר, מחקרים = קוטשר, יחזקאל, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים, תשל"ז.

קוטשר, ערכי, א' = קוטשר, יחזקאל, עורך, ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, כרך א', רמת-גן, תשל"ב.

קטלוג אדלר = ADLER, E.N., CATALOGUE OF HEBREW MANUSCRIPTS IN THE COLLECTION OF ELKAN NATHAN ADLER, CAMBRIDGE, 1921

קטלוג מרגליות-לוי = MARGOLIOU, G. AND LEVEEN, J., CATALOGUE OF THE HEBREW MANUSCRIPTS IN THE BRITISH MUSEUM, LONDON, 1899-1935

קטלוג נוינגאר-קאהוט = NEUBAUER, A. AND COWLEY, E., CATALOGUE OF THE HEBREW MANUSCRIPTS IN THE BODLEIAN LIBRARY, OXFORD, 1886-1906

קייב, = KIEVAL, HYMAN, THE HIGH HOLY DAYS, VOL. I: ROSH HASHANAH, NEW YORK, 1959

קליין, = KLEIN, HYMAN, MISHNA ROSH HASHANA, LONDON, 1938

קרויס, ליינינגער = KRAUSS, S., GRIECHISCHE UND LATINISCHE LEHNWÖRTER, = IN TALMUD, MIDRASCH, UND TARGUM, BERLIN, 1898

מרגוליס, יצחק, משניות בייגורפיות מודולוגיות והלכתיות בין כתבי היד במסכת ראש השנה, חיבור לשם קבלת המואר מוסמך של אוניברסיטת תל אביב, 1983.

מרגוליס, מאקס = MARGOLIS, MAX L., THE COLUMBIA COLLEGE MS. OF MEGHILLA, NEW YORK, 1892

נאה, גמרא שלמה = נאה, ברוך, גמרא שלמה: מסכת פסחים מן תלמוד בבלי, חלק ראשון, ירושלים, תש"ד.

נייזנר = NEUSNER, JACOB, A HISTORY OF THE MISHNAIC LAW OF APPOINTED TIMES, PART FOUR, LEIDEN, 1983

סגל, אליעזר, "מטרת הנוטה של כתב-יד אונברסיטת קולומביה למסכת מגילה", תרביץ נ"ג (תשמ"ד), עמ' 41-69.

סגל, זקדוק = סגל, מ.צ., זקדוק לשון המשנה, תל אביב, תרצ"ו.

סגל, אהממט = SEGAL, M.H., A GRAMMAR OF MISHNAIC HEBREW, OXFORD, 1927

סגל, מ.צ., מנחם המקרא, ירושלים, תשל"ז.

סגל, מגילה = סגל, אליעזר, מטרת הנוטה של בבלי מגילה, חיבור לשם קבלת מואר זקדוק לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ב.

סופר, אברהם, הערות והארות על שתיים ושלישים ממסכתות תש"ס, ירושלים, תשל"ו.

סיימון = SIMON, MAURICE, THE SONCINO TALMUD, SEDER MOED, VOL. VII, ROSH = HASHANA, TAANITH, SHEKALIM, LONDON, 1938

סיני, ראש השנה = SNAITH, NORMAN, THE JEWISH NEW YEAR FESTIVAL, LONDON, 1947

ספרא, שמואל, "המקורות לקידוש חודשים ולעבור השנה בארץ לאחר התורב", תרביץ ל"ה (תשל"ו), עמ' 27-36 = ארץ ישראל וחכמה בתקופת המשנה והתלמוד, הקיבוץ המאוחד, 1982, עמ' 29-42.

עמינת, עריכת מסכתות = עמינת, נח, עריכת מסכתות ביצה, ראש השנה ותענית בתלמוד הבבלי, תל אביב, תשמ"ו.

פוקס, סוכה = פוקס, מנחם צבי, מדרוה ביקורתיות של משניות סוכה עם מנחם והערות, חיבור לשם קבלת מואר זקדוק לפילוסופיה באוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ט.

פרייג = FIEBIG, PAUL, DIE MISHNA: TEXT, ÜBERSETZUNG UND AUSFÜHRLICHE ERKLÄRUNG, ROSCH HA-SCHANA, GIESSEN, 1914

פריינדל, ישראל צבי, מסורות ונוסחאות בתלמוד, רמת גן, תשמ"ה.

פרינקלטיין, א.א., "ליבאורה של משנה סחומה", ספר היובל ליהושע פינקל, ניו יורק, 1974, עמ' 201-205.

פינקלטיין, לואיס, פאריסאיזם = FINKELSTEIN, LOUIS, PHARISAISM IN THE MAKING: SELECTED ESSAYS, N.Y., 1972

קיצורים בלועזית .111

- AASOR = Annual of the American School of Oriental Research
- AZDJ = Allgemeine Zeitung des Judentums
- BHS = Biblia Hebraica Stuttgartensia, Stuttgart, 1967-77.
- EJ = Encyclopedia Judaica, Jerusalem, 1973².
- HB = Hebräische Bibliographie
- HUCA = Hebrew Union College Annual
- JE = The Jewish Encyclopedia, New York and London, 1901-1906.
- JQR = The Jewish Quarterly Review
- MGWJ = Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums
- OLZ = Orientalistische Literaturzeitung
- PAJR = Proceedings of the American Academy for Jewish Research
- REV = Revue des Etudes Juives
- ZAW = Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft etc.
- ZHB = Zeitschrift für Hebraische Bibliographie

KRAUSS, S., SYNAGOGALE ALTERTÜMER, BERLIN-WIEN, 1922 = קראוס, קדמוניות ביתר"ג = וינה, תרפ"ו-תוצ"ז.
 קרויט, שמראל, תוספות הערוך השלים, וינה, תרפ"ו-תוצ"ז.
 רב צעיר = סטרנבויען, חיים, קצור התלמוד: מסכת ראש השנה, מהד' ב', ברלין, תר"ף.
 רבינובויץ, מאמר = רבינובויץ, רי"ג, מאמר על הדפסת התלמוד, מהד' א.מ. הברמן, ירושלים, תשכ"ה.²
 רבינובויץ, זאב וראלף, שער: תורת ארץ ישראל, ירושלים, ת"ש.
 רבינובויץ, זאב וראלף, שער: תורת בבל, ירושלים, תשכ"א.
 רביץ = RAWICZ, V.M., DER TRAKTAT ROSCH HA-SCHANAH, FRANKFURT AM MAIN, 1886 = רודניץ (התרגום האנגלי שם נעשה ע"י י.ל. לוי.)
 רודניץ, לערניכ = רודניץ, א.ש., לערניכ מסכת פסח-ראשון, בבל, חיבור לשם קבלת תורת זקוקי: לפילוסופיה באוניברסיטה העברית וירושלים, 1959.
 רודניץ, לשמועת הפתיחה = רודניץ, א.ש., "לשמועת הפתיחה של בבל תעניח", ספר זכרון ליי. פרידמן, ירושלים, תשל"ז, עמ' 237-248.
 רודניץ, ע"ז = רודניץ, דוד, משנה עבודה זרה: מהדורה ביקורתית ומבוא, כרך המבוא, חיבור לשם קבלת תורת דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"א.
 רודניץ, חלמוד בובלי = רודניץ, א.ש., חלמוד בבל, מסכת פסחים: כתב-יד ששון-לונצר ומקומות מסורת הנוסח, לונדון, תשס"ה.
 רז"ף, דרכי המשנה = פראנקעל, זכריה, דרכי המשנה, מהד' ניטנבוים, ווארשא, תרפ"ג.
 רז"ף, מבוא הירושלמי = פראנקעל, זכריה, מבוא הירושלמי, ברטעלויא, תר"ל.
 רייך דינר = דינר, ר' יוסף צבי, חידושי הרי"ף, חלק ראשון, ירושלים, תשכ"א.
 שולצינגר, אליהו, יד אליהו, ברכות ומסכתות סדר מועד, ירושלים, תשכ"א.
 שטיינזילץ = שטיינזילץ, עדין, מסכת ביצה ראש השנה מנקוד ומבוא ומחוגים, ירושלים, תש"ג.
 שטיינזילץ, מוריצ, DIE HEBRAEISCHEN HANDSCHRIFTEN DER = STEINSCHNEIDER, MORITZ, KÖNIG HOF-UND STAATSBIBLIOTHEK IN MÜNCHEN, 1895².
 שטרק, מברא = STRACK, HERMANN L., INTRODUCTION TO THE TALMUD AND MIDRASH, = PHILADELPHIA, 1931.
 שטרק, חיצולוגיה = SCHECHTER, SOLOMON, SOME ASPECTS OF RABBINIC THEOLOGY, = N.Y., 1909.
 תא-שטע, מהד' ר' = תא-שטע, ישראל, "על כמה ענייני מהד' ז'טרי", עלי ספר י"א (תשל"ם), עמ' 81-89.
 תרבי"פ = ליברמן, שאול, תוספתא כפשוטא: באור ארוך לתוספתא, חלק ה', סדר מועד, נויארק, תשכ"ב (וגם שאר החלקים לזרעיים, מועד, ונשיים, נויארק, תשס"ו-תשל"ג).